
FELSEFE

Editör: Dr.Öğr.Üyesi Pınar TÜRKMEN BİRLİK

FELSEFE

Editör

Dr. Öğr. Üyesi Pınar TÜRKMEN BİRLİK

yaz
yayınları

2024

FELSEFE

Editör: Dr. Öğr. Üyesi Pınar TÜRKMEN BİRLİK

© YAZ Yayınları

Bu kitabın her türlü yayın hakkı Yaz Yayınları'na aittir, tüm hakları saklıdır. Kitabın tamamı ya da bir kısmı 5846 sayılı Kanun'un hükümlerine göre, kitabı yayınlayan firmanın önceden izni alınmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt sistemiyle çoğaltılamaz, yayınlanamaz, depolanamaz.

E_ISBN 978-625-6104-83-9

Ekim 2024 – Afyonkarahisar

Dizgi/Mizanpaj: YAZ Yayınları

Kapak Tasarım: YAZ Yayınları

YAZ Yayınları. Yayıncı Sertifika No: 73086

M.İhtisas OSB Mah. 4A Cad. No:3/3
İscehisar/AFYONKARAHİSAR

www.yazyayinlari.com

yazyayinlari@gmail.com

info@yazyayinlari.com

İÇİNDEKİLER

Dili Nesne Edinerek Yapılan Bir Felsefe Olarak Feminizm ve Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları.....	1
<i>Pınar TÜRKMEN BİRLİK</i>	
Amerikan Hukuki Realizmi	34
<i>Utku ATAŞ</i>	
Nörobilim ve Etik İlişkisi.....	52
<i>Gökçe SARI</i>	
Plotinus'un Doğa Düşüncesi Üzerine.....	74
<i>Necip UYANIK</i>	

"Bu kitapta yer alan bölümlerde kullanılan kaynakların, görüşlerin, bulguların, sonuçların, tablo, şekil, resim ve her türlü içeriğin sorumluluğu yazar veya yazarlarına ait olup ulusal ve uluslararası telif haklarına konu olabilecek mali ve hukuki sorumluluk da yazarlara aittir."

DİLİ NESNE EDİNEREK YAPILAN BİR FELSEFE OLARAK FEMİNİZM VE TOPLUMSAL CİNSİYET ÇALIŞMALARI

Pınar TÜRKMEN BİRLİK¹

1. GİRİŞ

Feminizm ve toplumsal cinsiyet çalışmalarının dil ile kurduğu ilişki, feminist dilbilim ve feminist dil felsefesi kapsamında kendini göstermektedir. Her ikisi de dilin cinsiyetle ilişkisini, dilin cinsiyetçi yapılarının nasıl işlediğini ve bu yapıların toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri nasıl pekiştirdiğini inceleyen disiplinlerdir. Bu alanlar, dilin sadece iletişim aracı değil, aynı zamanda toplumsal normların ve güç ilişkilerinin bir yansıması olduğunu da savunur. Bu temelde dil, toplumsal cinsiyet ve cinsellik üzerine yapılan araştırmalar geniş bir yelpazeye yayılmış durumdadır. Bu düşüncelerin çoğu zaman birbirleriyle uyum içinde olduklarını söylemek bile güçtür. Dolayısıyla dil, toplumsal cinsiyet ve cinsellik üzerine yapılan araştırmalara eğilirken merkeze alınacak olan feminizm tanımı konuya yaklaşım tarzında önem kazanır.

Kanaatimizce, Bucholtz'un kapsamlı feminizm tanımı konuya geniş bir perspektiften bakmak ve onu en uygun şekilde dil ile ilişkilendirebilmek açısından en uygun tanımlardan biridir. Bucholtz (2014: 23), feminizmi şu şekilde tanımlamaktadır: “Toplumsal cinsiyet ve cinsellikle ilgili toplumsal eşitsizlikleri anlama ve bunlara meydan okuma konusunda ortak bir kararlılığa sahip olan çeşitli ve bazen birbirleriyle çelişen bir dizi teorik,

¹ Dr. Öğretim Üyesi, İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, pinarbirlik82@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1099-5737.

metodolojik ve politik perspektif.” Bu bağlamda feminizmin referansının her zaman çoğul olduğuna dikkat çeken Bucholtz (2014: 23), bu farklılıklarına rağmen, bu hareketin temel çerçevesini “toplumsal eşitsizliği giderme konusunda ortak bir kararlılık” olarak belirlemektedir. Bu bağlamda Talbot’un da (1998) feminist dilbilimin yönünü, toplumsal cinsiyet ayrımlarını ve eşitsizliklerini yansıtmak, yaratmak ve sürdürmek için dilin diğer toplumsal uygulamalarla birlikte kullanılma biçimlerini tanımlamak, gizemini çözmek ve direnmek olarak ortaya koyması da bu tanımla uyum içindedir. Bu doğrultuda feminist dil felsefesi de yönünü, dilin anlamını, yapısını ve kullanımını toplumsal cinsiyet bağlamında ele alarak dilin anlamsal ve söylemsel çerçevesini feminist bir perspektiften incelemek olarak tayin etmektedir.

Toplumsal eşitsizliğin, toplumsal cinsiyet hiyerarşisinin ve toplumsal cinsiyet mücadelelerinin toplumsal yaşamın her bir parçasında görünürlük kazandığı ve karşımızda durduğu bir olgudur. Fraser’ın bu eşitsizlik dolayımında feminizmin karşı karşıya kaldığı görevin zorluğu karşısında, karşı çıktığımız şeyin ne olduğunu anlamamız için aynı anda hem esnek hem de güçlü bir yaklaşıma ihtiyaç duyduğumuzu vurgulaması ve ardından bu temelde dilin yerini sorgulamaya girişmesi oldukça kıymetlidir. Nitekim dilin toplumsal güç ilişkilerindeki rolü yadsınamaz bir gerçekliktir. Onun bu temelde dile yönelmesi, “toplumsal cinsiyet hiyerarşisinin ve toplumsal cinsiyet mücadelesinin her yönünün, indirgenemez bir imleme boyutuna sahip olmasından” kaynaklanır (Fraser, 2021: 191). Toplumsal yaşamın bütün boyutlarıyla baştan aşağıya bir imleme pratiği olduğu dikkate alındığında, bu mücadele için dile yönelinmiş olması da oldukça anlaşılırdır.

Genel itibariyle bakıldığında cinsiyet ve dil konusunun birbirine bağlanımı, on dokuzuncu yüzyılda başlayan kadın hareketlerinin ortak olarak paylaştıkları kaygının bir sonucu

olarak değerdendirilebilir. Nitekim bu kaygılar olgunlaştıkça cinsiyet ve dili aynı anda odağına alan çalışmalar da ivme kazanmıştır. Ancak belirtilmesi gerekir ki, feminizm hareketi müstakil bir hareket de değildir. Feminizm terimi, onun çerçevesi altında varlık gösteren teoriler ve hedefler dizisi bakımından değerdendirilecek olursa, bu terimi basit bir etiket olarak kullanmanın ne denli yanıltıcı olabileceğı görülebilir. Feminizm, kendi başına tekil bir teori olarak ele alınmaya uygun olmayan, çoğu zaman farklı disiplinlerle kol kola ilerleyen hayli karmaşık ve çeşitlilik arz eden bir teoridir. Tarihsel süreçteki bu girift görüntüsü ve çeşitliliğı feminizmin kendi içinde dalgalara ayrılarak incelenmesi sonucunu doğurmuştur. Bu doğrultuda Mills (2002) feminizmin üç kronolojik dalga temelinde tanımlanabileceğini belirtir. Bu kronolojik bakış açısı, feminist dilbilim her ne kadar feminizm yerine dilbilim içinde bir gelişme kaydetmiş olsa da feminist dilbilimin ve ardından da feminist dil felsefesinin gelişimini belli bir bağlama oturtmada fayda sağlayabilir.

Birinci dalga feminizm, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllardaki kadın hakları hareketi ile ilişkilendirilmektedir. Dolayısıyla feminizme ilişkin bu ilk dalganın, 1800'lerin ortasında, 1830 ila 1848 yılları arasında başladığı ve 1848'lerde bittiğı varsayılmaktadır. Söz konusu bu ilk dalganın özellikle 1920'de kadınların oy hakkı talebi ile başladığı ve Mary Wollstonecraft'ın 1792'de yayınladığı *A Vindication of the Rights of Woman* adlı çalışmasıyla ivmelendiğı belirtilmektedir. 1960'lardaki modernist veya ikinci dalga feminizm, cinsiyet ayrımcılığına karşı siyasi direnişle ve eşit fırsatların teşvik edilmesinin yanı sıra kadınların özgürleşmesi temaları etrafında şekillenmektedir. İlk aşamalarında Kadın Kurtuluş Hareketi (WLM) olarak bilinen feminist hareketin bu ikinci dalgası 1960'ların sonlarında büyük ölçüde ABD'deki Sivil Haklar Hareketi'nin teşvikiyle başlamış ve büyük bir alanda etkili

olmuştur (Sunderland, 2006: 10). Aynı doğrultuda bu ikinci dalga sırasında toplumsal cinsiyet ve dil araştırmalarının gelişimi de ayrımcılığa, cinsiyetçi ve kapsayıcı dile odaklanarak etkileşimde farklılık ve tahakküm yönlerini incelemeye yönelik bir doğrultu izlemiştir. Son olarak, daha eleştirel, yapılandırmacı ve post-yapısalcı teorik paradigmatlarıyla üçüncü dalga feminizm ise, feminist dilbilimdeki merkezi konuların neredeyse tamamını bünyesinde toplayacak denli geniş bir ilgi alanına işaret etmektedir. Üçüncü dalga hareketin diğer teorilerle -elbette özellikle dilbilim ve dil felsefesi ile de- kurduğu daha sıkı ilişki dikkate alındığında bu dalganın hala devam etmekte olduğunun da altı çizilmelidir.

Her üç dalga da belli ölçülerde dil reformuna değinmişse de yirminci yüzyılın sonlarına doğru Dilsel Dönüş'ün de (Linguistic Turn) bir etkisi olarak, özellikle ikinci dalga yayınlarda onun hakimiyetinin söz konusu olduğunu söylemekte bir sakınca yoktur. Dilde cinsiyet yanlılığının doğası ve önemi ile dil kullanımında cinsiyet farklılıkları gibi iki önemli konu üzerinde yoğunlaşan bu dönem çalışmalarında gündeme getirilen önemli sorular şu şekilde sıralanabilir: “Kadınlar ve erkekler dili farklı şekillerde mi kullanıyor? Dil, yapı, içerik ve günlük kullanım açısından hangi yollarla cinsel eşitsizliği yansıtıyor ve oluşmasına yardımcı oluyor? Cinsiyetçi dil nasıl değiştirilebilir? (Rahmi, 2015: 83)” Cinsiyetçiliğin erkekler tarafından dile kodlanmış olduğu tezini temele alan bu dönem çalışmalarının dolayısıyla çıkış noktası Rahmi'nin (2015: 83) de dile getirdiği gibi, “filozofların, hatiplerin, politikacıların, gramercilerin, dilbilimcilerin, sözlük bilimcilerin çoğunun erkek olması nedeniyle erkeklerin dilleri kontrol etme konusunda daha fazla güce sahip olmasıdır.” Dale Sender da yine aynı döneme denk gelen *Man Made Language* adlı eserinde aynı kaygılardan hareket etmekte ve dominant bir grup olarak erkeklerin dili, düşünceyi ve gerçekliği ürettiğini öne sürmektedir. Gerçekten de

belirli bir dil (ya da onun belirli bir kısmı) dikkate alındığında, onda yapılan ayrımların ahlaki ve politik açıdan kendini tarafsız ortaya koyabilecek bir niteliğe sahip olamayacağı bir olgudur. Kullanılan dilde yapılan ayrımlara ve onlarla kurulan argümanlara bakılacak olduğunda, bu argümanların pek çoğunun özünde dilde gerçekleştirilen benzerlik ve farklılık yargıları kendini açıkça gösterir. Bu hususta dikkat edilmesi gereken, benzerlik ve farklılık yargıları temelinde dilde inşa edilen ayrımların, ahlaki ve politik temellerden ayrışık tutulamayacağıdır. O halde bu noktada, dilin tarafsız olmadığına inanan feminist akımın dili, toplumsal cinsiyet ve cinsellik temaları üzerinden, felsefi bir bağlamda yoğunluklu olarak hangi perspektiflerden tartıştığı ve günümüzde bu perspektiflerin verimli kılındığı/kılınabileceği açılımların neler olduğu/olabileceği hususuna yakından bakmakla devam edelim.

2. DİLDEKİ CİNSİYETÇİLİK: ERİL DÜNYA GÖRÜŞÜ VE KADININ GÖRÜNÜMÜ

Geçen yüzyıldan bu yana devam ettirilen sosyal psikolojik araştırmalar ve dildeki cinsiyetçilik konusuna odaklanmış çalışmalar sayesinde, cinsiyetçiliğin dil üzerindeki etkisine yönelik olarak feminist kaygıların ne denli yerinde olduğu açıklık kazanmıştır. Bu çalışmalara dayanak oluşturan varsayımlar kimi açılardan eleştirilmekte de olsa, onların toplumsal eşitlik, dilin eril kodları ve kadın açısından doğurduğu pratik sonuçlar hakkında sağladığı farkındalık ve sundukları meşru kanıtlar bakımından önemlerini ayrıca teslim etmek gerekir. Dildeki cinsiyetçiliği farklı perspektiflerden ortaya koyan bu çalışmalar, norm olarak erkekliğin inşası, eril dünya görüşünün nasıl kodlandığı gibi konularda bir fikir sahibi olmamızı sağlarken, arka planda kadının nasıl silikleştirildiğini anlamamıza da yardımcı olabilirler. Bu hususu açıklamak üzere, Hellinger ve

Bubmann'ın *Gender Across Languages* (2002) adlı çalışmaları ufuk açıcı olabilir. Buradaki temel iddia, dilde erkekleri ve kadınları temsil eden terminolojileri bilmenin önem taşıdığı ve dilin kadın ve erkek arasında açtığı uçurumun, yarattığı bu ayrımlaşmanın dile dört farklı odaklanma şekliyle okunabileceğidir.

Bu belirlenimlerden ilki, dilbilgisel cinsiyet (grammatical gender) kategorisini odağına alır ve işler. Dilbilimde önemli bir konu olarak karşımıza çıkan dilbilgisel cinsiyet kategorisi, özellikle dişil, eril ve nötr olmak üzere üç cinsiyet sınıfına sahip dillerde ve onları ifade etmede kullanılan zamirler açısından dilin temel belirleyici bir parçası konumundadır (Hellinger ve Bubmann, 2002: 7). Marilyn Frye da (1983), tüm dilleri kapsamasa da İngilizce gibi dillerde kendini gösteren bu dilbilgisel cinsiyet kategorisine, “cinsiyet işaretlemesi” (sex marking) adını vermekte ve bu bağlamda cinsiyetini bilmenin belirli bir kişiye atıfta bulunmak için (özellikle de zamirler üzerinden; örn. İngilizce de cinsiyet temelli kendini gösteren he, she zamirlerini düşününüz) son derece önemli bir kategori olarak ön plana çıktığını belirtmektedir. Bu hususta onun da 1980’li yılların başındaki pek çok feminist yazar gibi, kadın ve erkeğin yanındaki farklı cinsiyet eğilimlerini, trans sorununu gözetmediğine ve bu doğrultuda ayrıca İngilizce’de bulunan “he”, “she” gibi zamirlerin cinsiyetle değil fakat toplumsal cinsiyetle ilgili olabileceği ihtimalini devre dışı bırakmakta olduğuna da ayrıca dikkat etmek gerekir. Onun *The Politics of Reality*’deki temel iddiası, tartışılan ya da hakkında konuşulan kişinin cinsiyeti bilinmeden, ona ilişkin bir tekil şahıs zahirinin kullanımının tartışmalı olduğudur. Frye (1983: 22), “bir kitap eleştirisi yazıyorsam, yazara atıfta bulunmak için şahıs zamirlerinin kullanılması, o kişinin üreme hücrelerinin yumurta üreten türden mi yoksa sperm üreten türden mi olduğunu bilme ihtiyacı” doğurur demektedir. Onun bu ifadesi, dilbilgisel cinsiyet

kodlarının dilin kendini onlar üzerinden varetmişinin açık bir göstergesidir. Frye'ın (1983) burada dilin kendini vettiği bu kategoriye ilişkin diğer bir önemli tespiti de onların kullanımının, çoğu zaman cinsiyetin çok da önemli olmadığı, hatta bazen hiç önem taşımadığı durumlarda da zorunlu olduğuna yöneliktir. Frye bu durumu, cinsiyeti gerekmediği yerde anlamlı hale getirme yönündeki genel eğilimin önemli bir örneği olarak kavrar ve onu cinsiyetçiliğin önemli bir özelliği olarak işaretler. Onun bu yöndeki çıkarımları, dillerin çoğunda yerleşik hale gelmiş olan bu sürekli olarak cinsiyeti belirleme ve bildirme ihtiyacının, onun her alanda önemli bir konu olduğu inancının sürdürülmesine yardımcı olduğu düşüncesiyle nihai noktasına ulaşır. Oldukça anlaşılır olan bu sonuç, Frye'a göre, erkek egemenliğinin sürdürülmesine yönelik çabaların da bir gereğidir. Bu yöndeki çabaların kendini göstereceği temel zeminin, erkeklerin ve kadınların birbirinden önemli ölçüde farklı olduğu inancını ön gerektirdiği dikkate alındığında, cinsiyet farklılıklarının önemli olduğu izlenimine katkı sağlayacak her şeyin, dolayısıyla erkek egemenliğini de sarsılmaz kılmak üzere iş göreceğini görmek gerekir.

Bir dildeki kadın ve erkek terminolojisine ilişkin fikir sahibi olmanın bir diğer şekli de “sözcüksel cinsiyete” (lexical gender) dikkat yöneltmekten geçmektedir. Hellinger ve Bubmann'ın (2002: 7) da dikkat çektiği gibi, dil ve cinsiyet tartışmalarında, “cinsiyet” genellikle kadınlık ve erkeliğin dil dışındaki bir özelliği (örneğin “doğal” ya da “biyolojik”) olarak düşünülür. Ancak, örneğin kendi dilimizde kullandığımız anne, baba, hala, teyze, amca ve dayı gibi sözcükleri odağımıza aldığımızda bu türden sözcüklerin “cinsiyete özgü” (kadına veya erkeğe özgü) olduğu da gözden kaçmamalıdır. Bunun yanında bir dilin, referansın cinsiyetini belirtmeyen “nötr cinsiyet” olarak sınıflandırılabilir sözcüklere de sahip olduğu gözetildiğinde, bu türden cinsiyete özgü sözcüklerin kullanımının tartışmalı

kılınabileceği/kılınmakta olduğu da belirtilmelidir. Akrabalık ilişkileri kapsamında verilen bu örnek sözcüklerin tartışmalı bir pozisyona sahip olmaktan çok, aile içindeki ilişkileri aydınlattığı ve açık kıldığı yönünde bir karşı itiraz elbette yapılabilir. Bu noktada feministler açısından bu husustaki tartışmaların daha çok meslek sözcüklerinde gündeme getirildiğinin de altı çizilmelidir. Bu yöndeki çalışmalarda özellikle İngilizce dili odakta olduğundan, örneğin onlarda kadın yöneticileri işaret etmek üzere kullanılan “manageress” ve kadın doktora atıfta bulunmak için kullanılan “lady doctor” gibi cinsiyete özgü mesleki terimler feministlerin sakıncalı bulduğu sözcükler listesinde başı tutar. Bu türden sözcüklere yapılan itirazın açık nedeni, bu terimlerin kullanımının, erkekliğin norm olduğu ve bu işleri yapan kadınların bir şekilde doktor ve yöneticilerin birer kopyası ya da alt düzey versiyonları olduğu fikrine dayanmasıdır. Bu yöndeki bir farkındalık İngilizcede kullanılan “he” ve “man” sözcüklerinin kullanımına yönelik önemli bir itirazı da beraberinde getirir. Örneğin bu bağlamda Moulton (1981), bu terimleri, bir ürün tipi için genel terimler haline gelen birtakım marka isimlerine benzetmektedir (örn. Türkçede orkid dendiğinde -bir marka adı olmasına rağmen- aslında hijyenik kadın bağından bahsedilmesi gibi). Ona göre bu tür terimlerin yaratmak istediği izlenim, söz konusu markanın en iyisi ya da en azından norm olduğudur. Moulton’a göre, “he” ve “man” gibi terimler de aynı şekilde çalışmaktadır. Sonuç olarak onlar, erkeklere yönelik cinsiyete özgü terimler olsalar da kullanımları bakımından kadınları kapsayacak şekilde genişletilmişlerdir. Bunun verdiği mesaj Moulton’a (1981) göre, erkekliğin norm olduğundan başka bir şey değildir. Dolayısıyla bu türden terimlerin sanki cinsiyet ayrımı gözetmiyormuş gibi kullanımının, kadınlara yönelik bir tür sembolik hakaret olarak algılandığının da altı çizilmelidir.

Kadın ve erkekliğe ilişkin dilsel belirlemelerde dikkate değer bir diğer husus da “referansal cinsiyet”tir (referential gender). Referansal cinsiyet tabiri, dilsel olmayan gerçeklik için kullanılan dilsel ifadeleri belirtmek üzere kullanılır (Hellinger ve Bubmann, 2002: 8). Bu bir sözcüğün deyimisel ifadelerle kullanıldığında, kendi temel işlevini dilbilgisel ve sözcüksel olarak dişil, eril ve nötr olacak şekilde değiştirebileceği anlamına gelir. Türkçede örneklenmesi güç olan referansal cinsiyeti anlamının bir diğer yolu da pek çok dilde hem erkekleri hem de kadınları ifade ederken “genel eril” terimlerin devreye girdiğine dikkat yöneltmekten geçer. Çünkü bu, dilbilgisel olarak eril isimlerin dilsel ifadede erkek ve dişi sözcükleri temsil etmek için daha yaygın olarak kullanıldığı, dişi sözcüklerin ise yalnızca dişilere atıfta bulunmak üzere kullanıldığı anlamına gelir. Örneğin İngilizcede, belirsiz üçüncü tekil şahıs için sıklıkla “he” zamirinin kullanımı buna iyi bir örnek teşkil etmektedir.

Toplumsal cinsiyet ve dil çalışmalarında ön plana çıkan bir diğer kategori de Hellinger ve Bubmann’a (2002: 10) göre, toplumsal cinsiyet (social gender) kategorisidir. Kramarae ve Treichler’den hareketle Hellinger ve Bubmann (2002: 10) toplumsal cinsiyet kategorisini “toplumsal olarak dayatılan eril ve dişil roller ve karakter özellikleri ikilemini” ifade eden bir kategori olarak açıklamaktadırlar. Bu bağlamda toplumsal cinsiyetin, eril ve dişil roller ve karakter özellikleri arasındaki toplumsal bir ayrışma üzerinden kavrandığı ileri sürülmektedir. Bunu okumanın en önemli yollarından biri, mesleki terimlere atıfta bulunmak üzere bu mesleğin İngilizcede sahip olduğu statüye göre yapılan zamir seçimini dikkate almaktan geçer. Bu bağlamda örneğin İngilizcede yüksek statülü meslekler grubuna giren avukat, cerrah gibi mesleklere atıfta bulunmak için erkeğe özgü zamirlerin kullanımının yaygınlığı ve yine sekreter, hemşire veya öğretmen gibi daha düşük statülü olarak kabul edilen mesleki unvanlara atıfta bulunmak içinse

kadına özgü kullanılan zamirlerin tercih ediliyor olması bu durumun açık bir göstergesidir.

Buna ilaveten dil söz konusu olduğunda üzerinde durulan önemli hususlardan biri de dillerin, kadınlar için çok önemli olan/olabilecek şeyleri ifade eden sözcüklerden yoksun olduğu/olabileceği gerçeğidir. Nitekim bu alanda çalışan teorisyenlerin spesifik olarak dilde yöneldikleri şey, bu türden bir yoksunluk durumudur (Singh ve Kumar, 2021: 19). Bu durum dilin, erkek dünya görüşünü kodlayan bir dil olarak kendini var etmesinden kaynaklıdır. Bu bağlamda örneğin “cinsel taciz” teriminin bu türden bir boşluğu doldurmak üzere önerilen ve nispeten yakın bir geçmişte kullanıma giren feminist bir yenilik olarak görüldüğü belirtilebilir. Bu boşluğun dolması, kadınların deneyimlerini tartışmaya açmaları sonucunda ortak olarak paylaştıkları pek çok problemde belli bir ortak unsurun varlığını tespit etmeleri ve onu “cinsel taciz” olarak adlandırmalarıyla gerçekleşmiştir (Singh ve Kumar, 2021: 19-20). Bununla birlikte bu terimin icadının, kadınlara hem yasal olarak hem de insanları bu konuda eğitilebilir kılmasıyla onunla başa çıkmada sağladığı kolaylık açısından başka önemli kazanımlar sağlamış olduğu da açıktır.

Söz konusu terimin gündeme gelmesi konusunda Miranda Fricker’in (2007) da önemli çıkarımları olduğuna işaret etmeden geçmemek gerekir. Fricker (2007), “cinsel taciz” teriminin icadının önemine odaklanırken, bu terimin icadından önceki boşlukları yorumsal adaletsizliğin bir biçim olarak değerlemektedir. Onun ifadeleriyle destekleyerek, toplumsal açıdan, (kadınlar ve göçmenler gibi) dezavantajlı bir grubun mensubu olanlara zarar verecek olan en önemli şeyi, o topluma özgü dilsel/kavramsal kaynaklardaki bir boşluk nedeniyle “kişinin toplumsal deneyiminin önemli bir alanının kolektif anlayıştan gizlenmesi (Fricker, 2007: 155)” olarak belirlemek mümkün görünmektedir.

Dil üzerinden yapılan bu tür okumalar, Harcama ve onun gibi düşünen teorisyenlerin, erkeklerin dili kontrol etme yeteneklerinin, onlara gerçekten büyük bir güç verdiği yönünde önemli çıkarımlar ortaya koymalarına vesile olmuş görünür. Bu durum erkek üstünlüğüne yönelik iddiaların pekiştirilmesinin cinsiyetçiliği dile kodlamaktan geçtiği anlamına gelmektedir. Özellikle dilin kadın deneyimini yansıtmada taşıdığı eksikliklere odaklanıldığında, kadınların kendi hayatlarının gerçeklerini doğru bir şekilde aktarmada zorlandıkları ve bu durumun onların toplumdaki görünürlüğüne zarar verdiği açık bir olgudur. Dilin sahip olduğu eril karakter, erkeksi bir dünya görüşü empoze ederken alternatif gerçeklik vizyonlarını imkânsız veya en azından çok zor hale getirir görünmektedir. Ayrıca bu eril karakterin, kadınların kendisini ifade etmelerini zorlaştırmakta olduğu da bir olgudur. Verilen örnekte olduğu gibi, cinsel taciz gibi önemli kadın deneyimlerini ifade edecek sözcüklerin yokluğunda ya da deneyimlerini sistematik olarak çarpıtan sözcüklerin varlığı dolayımında, kadınların varoluşlarının temel unsurlarını anlatmakta zorluk çekmesi ve eril dünyanın içinde silikleşmeleri oldukça olağandır.

Bu doğrultuda dil ve kategorilerin insanların dünyayı nasıl gördüklerini şekillendirdiği ve cinsiyetçi bir dünyanın, bu kategorilerin mucitleri olan erkekler tarafından yaratıldığını düşünen Spender de (1980:143) “erkeklerin dili, düşünceyi ve gerçekliği yarattığı” kanaatindedir. Spender’in bu ifadesi, toplumsal pratiklerin söylemsel olarak inşa edilmiş olduğunu savlayan, söylemsel yapılandırmacılık düşüncesiyle önemli ölçüde benzeşmektedir. Yine aynı çizgide, gerçeklikle ilgili sınıflandırmalarımızın kaçınılmaz olarak sosyal perspektifimize bağlı olduğunu düşünen Catherine Mackinnon’ın da (1989), cinsiyetsiz bir gerçeklik veya cinsiyetsiz bir perspektif olamayacağına önemli bir vurgu yapmakta olduğuna da dikkat çekelim. Bu perspektif doğrultusunda ön plana çıkan, toplumsal

pratiklerimiz ile dünya görüşümüzün konuştuğumuz dilin yapılarınca belirlenmekte olduğu düşüncesidir.

3. SOSYAL DEĞİŞİMİN ÖNEMLİ BİR PARÇASI OLARAK DİL VE TOPLUMSAL CİNSİYET

Açık olduğu üzere, dil pratiğindeki değişiklikler toplumsal cinsiyet pratiklerindeki değişikliklerin ayrılmaz ve süregiden bir parçası konumundadır. Dilsel gelişmelerin, toplumsal pratiği yönlendirme ve şekillendirme gücünün yadsınamayacağı bir olgudur. Yukarıda verdiğimiz cinsel taciz teriminin kullanıma girmesi gibi, yine son zamanlarda daha sık kullanılmaya başlanan “taşıyıcı anne” gibi daha önce düşünülmemiş bir tür kadın ve çocuk ilişkisine işaret eden ve bu ilişkinin toplumsal konumuna ilişkin bazı varsayımları da beraberinde getiren terimlerin varlığına dikkat yöneltilecek olduğunda, dilin dinamik bir alan olduğu, dilsel uygulamaların her zaman değişebileceği ve yeni toplumsal pratikleri beraberinde getirebilecekleri de bir olgudur. Bu temelde feminizmde dili nesne edinerek yapılan çalışmaların bir kısmı, dilsel değişimin genel sosyal değişimin önemli bir parçası olduğu varsayımından hareket ederek, cinsiyetle ilgili dil olgularını ve dil kullanımını teorileştirmeyi hedeflemiştir. Bu hedefleri doğrultusunda uzun bir süredir dilin toplumsal uygulamalarla birlikte kullanım biçimleri üzerine odaklanan araştırmalar tonlama, telaffuz, sözcük bilgisi, söz dizimi, konuşma stratejileri ve etkileşimsel veya söylemsel kalıplar açısından cinsiyet farklılıkları üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu çalışmaların cinsiyete dair yarattıkları dilbilgisel farkındalığın yanında, dil üzerinden önemli bir felsefi açılım sağlayarak önemli çıkarımlarda bulunmaları da hayli değerlidir. Bunlardan biri de şüphesiz, insanların cinsiyet kimliklerini toplumsal etkileşim içinde, bazen takip eden, bazen de cinsiyete ilişkin baskın inanç

ve ideolojilere meydan okuyan yollarla ürettikleri yönündeki ileri sürümdür.

Toplumsal cinsiyet bağlamını konu alan ilk araştırmalarda öğrenilmiş bir davranış olarak cinsiyet kavramı, biyolojik temelli cinsiyet kavramından ayrı olarak ele alınmıştır. Bunlardan biyolojik temelli cinsiyetin öğrenilmiş bir davranış olarak cinsiyete temel oluşturduğu varsayılmış ve bu da kadın ve erkeklerin homojen gruplar halinde kutuplaşmasına yol açmıştır (Cameron, 2005: 484). 1960’larda, 1970’lerde ve 1980’lerde toplumsal cinsiyet ve dil çalışmaları da bu temel ayırmadan hareketle odağına sadece kadın dilini almış görünmektedir. Bu, dünyanın genel eril yapısında kadınların tarihsel olarak ve özel olarak da erkek merkezli araştırmalarda sürekli dışlanmasına karşı anlaşılır ve gerekli bir yanıt olarak düşünülebilir. Geçmişteki yaklaşımların aksine bugün feminist dilbilimin üzerine odaklandığı konu sadece “kadın dili” değildir. Yakın geçmişten bu yana feminist yaklaşım cinsiyete dair daha eleştirel bir bakış açısına sahiptir; sadece kadın ve erkek arasındaki farklılıklarla değil, aynı zamanda bu farklılıkların kurumsallaştırılmasıyla da ilgilidir (Cameron, 1997). Bu doğrultuda dil ve toplumsal cinsiyetle ilgili mevcut araştırmalar da uzun bir zamandır ağırlıklı olarak toplumsal cinsiyeti insanların sahip olmaktan ziyade yaptığı bir şey olarak gören, sosyal inşacı perspektifleri odağına almaktadır.

Kendini ağırlıklı olarak 1990’larda gösteren bu değişim, Butler’ın (1990) toplumsal cinsiyeti temsil eden performans modelinden etkilenmiştir. Butler (1990: 25), bu modeli doğrultusunda dilin toplumsal cinsiyet kimliklerini nasıl oluşturduğu ve bu kimliklerin dil aracılığıyla nasıl yeniden üretildiği üzerinde durmaktadır. Cinsiyet kimliklerimiz de dahil olmak üzere, ona göre sahip olduğumuz sosyal kimliklerimiz, doğuştan gelen bir özellikte olmayıp, dinamik, akıcı ve müzakereci bir etkileşim içinde yapılandırılmakta olan bir

niteliğe sahiptir. Dolayısıyla dil pratikleri burada insanların kendilerini cinsiyetlendirilmiş varlıklar olarak üretmesinin önemli yollarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun imlediği gerçek, dilsel davranışın önceden var olan bir cinsiyet kimliğinden kaynaklanmadığı, aksine cinsiyet kimliklerinin zaman içinde tekrarlanan dilsel eylemler yoluyla üretildiğidir. Ancak bu hususta dikkat edilmesi gereken, bu uygulamaların biyolojik cinsiyet tarafından otomatik olarak belirlenmese de katı bir düzenleyici çerçeve tarafından kısıtlanıp koşullandırıldığıdır (Butler, 1990: 33). Eril ve dişil olarak nitelendirilen konuşma tarzları, toplumsal olarak kabul edilebilir cinsiyet kimliğinin tekrar tekrar canlandırılmasının donmuş sonucu olarak düşünülebilir (Cameron, 1997). Dolayısıyla toplumsal cinsiyet davranışına ilişkin kendini kökleştirmiş toplumsal beklentiler, bireyin belirli bir bağlamda nasıl konuşacağını da etkileyen önemli bir unsur olarak düşünülmektedir.

Bu perspektifi takip eden düşünürlerden olan Eckert ve McConnell-Ginet'in, Uygulama Toplulukları (Communities of Practice, CofP) çerçevesinin Butler'ın performans modelini bir adım daha ileriye taşıdığı söylenebilir. Nitekim bu çerçeve, yalnızca cinsiyeti etkileşimden ortaya çıkan bir şey olarak görmekle kalmayıp, aynı zamanda dil kullanımını yerel topluluklardaki sosyal uygulamalarla ilişkilendirme yoluna da gitmektedir. Eckert ve McConnell-Ginet (1999: 186), belli bir uygulama topluluğunu, "ortak bir girişim altında birleşen, işleri yapma yollarını, konuşma yollarını, inançları ve değerleri geliştiren ve paylaşan insanlardan oluşan bir topluluk; kısacası tüm bu uygulamaları gözetten bir topluluk" olarak görmektedir. Dil ve toplumsal cinsiyet çalışmaları kapsamında bu çerçevenin, analizlerin dilsel davranışa ve yerelleştirilmiş dil kalıplarına ilişkin duruma özgü beklentilere ve bunların oluşturulan farklı ve çeşitli cinsiyet kimlikleriyle ilişkilerine daha duyarlı olması onu eleştirel perspektifte önemli bir yere de taşımaktadır.

Bu noktada dil ve toplumsal cinsiyet çalışmalarındaki odak değişikliği, yani kendini ağırlıklı olarak hissettiren bu bağlamsal olarak değişen toplumsal cinsiyet (ve aslında cinsellik) performansları üzerine yapılan ampirik çalışmalar, toplumsal açıdan özcü olan toplumsal cinsiyet kavramlarını da sorgulanır hale getirmiş görünür. Dolayısıyla cinsiyet ve dil çalışmaları da artık büyük ölçüde her türlü bağlamda cinsiyet farklılıklarını belirleme çabasından uzaklaşmıştır. Cinsiyete çoklu, dalgalanan ve sürekli olarak inşa edilen bir kimlik olarak bakılması, toplumsal cinsiyet çalışmalarında ön plana çıkarılan farklılık ve hakimiyet temalarının sıklığını gündeme taşımıştır. Kimlik kavramına yönelik çalışmaların gelişmesiyle birlikte, performansa odaklanmak suretiyle, toplumsal cinsiyetin nasıl gerçekleştirildiği, inşa edildiği, canlandırıldığı veya sergilendiği ile ilgili konular sözlü ve yazılı metinler üzerinden daha post yapısalcı bir ilgiyle ele alınmaya başlanmıştır.

Böylece teorilerin birbirleriyle olan ilişkileri de daha sıkı ve önemli bir hale gelmiştir. Örneğin Ochs'un (1990, 1992) indekslilik teorisi ve Sunderland'in (2004) cinsiyetlendirilmiş söylemler kavramı, bu bağlamda bahsedilen yerel dil pratikleri ile daha geniş toplumsal cinsiyet düzeni arasında köprü kurarak, genellikle performans yaklaşımı ve CofP çerçevesini kendi bünyesinde bütünleştirme görevi görmüştür. Erkeklik ve kadınlığın, dolaylı olarak dil özellikleri aracılığıyla indekslenme eğiliminde olduğunu savunan Ochs, çok az sözcük ögesinin cinsiyetle doğrudan indeksSEL bir ilişki içinde olduğunu savunmuştur. Bu hususta bir konuşma biçimini erkeklik ya da kadınlık indeksi olarak belirleyebilmek için ihtiyaç duyulan ve dikkate alınması gereken şey, sosyokültürel bağlam olarak işaretlenmiştir. Nitekim bu temelde Sunderland'in "cinsiyetlendirilmiş söylemler" olarak ele aldığı şeyin ideolojiyi taşıyan ve toplumdaki cinsiyetçi davranışları düzenleyen sistemler olduğunu görmek şaşırtıcı da değildir. Bundan

çıkarılacak sonuç, cinsiyet farklılıklarına ilişkin yapılandırılmış söylemlerin, toplumsal dünyayı hem oluşturduğu hem de onun tarafından oluşturulduğu/belirlendiğidir.

Çalışmaların bu şekilde bir araya getirilmesi suretiyle dili kendisine nesne edinmiş feminizm çalışmaları da farklı felsefi boyutlar kazanarak çeşitlilik arz etmeye başlamıştır. Nancy Fraser'ın (2021: 188) nezdinde kalıcı ve nötr bir araştırma matrisinin olabilirliliğini de kuşkuya düşüren bu dönem, “felsefede ve toplumsal kuramda, gerçekliği yansıtan ya da ona ayna tutan akıl algısına dayalı epistemolojik sorunsaldan, kültürel olarak inşa edilmiş toplumsal anlamların yoğunluk ve ağırlık kazandığı söylemsel bir sorunsala doğru seyreden dönemsel bir değişimi” yansıtmaktadır ve dilsel dönemecin kaçınılmaz bir sonucudur. Bunun sonucunda muhatapların etnik köken, yaş, din ve sosyal sınıf gibi çeşitli sosyal özelliklerinin dilsel davranışlar ve toplumsal cinsiyet dolayımında hangi karmaşık yollarla birlikte çalıştığı türünden kompleks çalışmaların gündeme gelmesi de gecikmemiştir. Literatürde “kesişimsellik” olarak tabir edilen bu durum, kimliklerin sadece dinamik bir şekilde değil, aynı zamanda çok boyutlu olarak da görüldüğünün bir göstergesidir. Böylece sosyal kimliğin farklı yönlerinin dil kullanımı aracılığıyla somutlaştığı ve indekslendiği de önemli bir ileri sürüm olarak gündeme gelmiş ve çeşitli araştırmalar kapsamında kendini göstermiştir.

Buna ilaveten, post yapısalci ilginin ağırlıklı olarak kendini göstermeye başladığı süreçte, söylem kavramının modern toplumsal cinsiyet ve dil çalışmalarına önemli katkılar sağlamakta olduğu da gözden kaçmamalıdır. Nitekim toplumsal cinsiyet ve dil konularının ele alındığı mevcut çalışmalara dikkat yöneltilecek olduğunda sosyo-kültürel bağlamlarda ve belirli uygulama topluluklarında yer alan anlamın önemine, söylemlerin merkeziliğine ve bir dizi toplumsal cinsiyet kimliklerinin söylemsel inşasına vurgu yapılmakta olduğu oldukça açıktır.

Söylemin önemli bir bileşeni olan bağlam da sosyal pratik olarak dil görüşü açısından dikkate değer bir başka önemli konu olarak karşımızdadır. Onun önemi, sosyal durum ve dilsel metin üzerinden konuşmacılar ile dinleyiciler, yazarlar ve okuyucular arasındaki cinsiyet de dahil olmak üzere ilişkilere gönderme yapan niteliğinden kaynaklanır. Fairclough'un (1992) da işaret ettiği gibi bağlam, belirli bir metne ilişkin söylemsel uygulamaları, sosyal uygulamaları ve ilgili metinleri kapsamaktadır. Bu doğrultuda yapılan cinsiyet ve dil araştırmalarının da giderek daha fazla belirli ortamlardaki belirli erkek ve kadınlara odaklanması da oldukça anlaşılırdır. Belirli bir konuşma bağlamı dışında kalan genellemelerin sorunlu görülmesi de bunun önemli bir getirisidir. Bu ilgi doğrultusunda cinsiyetin farklı kimlik kategorileriyle (etnik köken, yaş, sınıf, ırk, eğitim ve cinsel yönelim gibi) nasıl etkileşime girdiği yönündeki çalışmalar, cinsiyetin karmaşıklığına dair önemli bulgular ortaya koymuş ve bunun sonucunda da toplumsal cinsiyetin, insan gruplarının sınıf veya işyeri gibi ortak bir çaba içinde olduğu uygulama topluluklarına katılımlarıyla olan ilişkisi de ayrı bir araştırma konusu olarak belirmiştir. Yukarıda açıklanmaya çalışılan Eckert ve McConnell-Ginet'in Uygulama Toplulukları (Communities of Practice, CofP) çerçevesi de çoklu uygulama topluluklarına katılım yoluyla cinsiyet kimliklerinin nasıl oluşturulduğu ve yeniden üretildiği konusundaki ilgiye yönelik iyi bir örnektir.

Bu kapsamda çeşitli metin türlerini keşfetmeye yönelik değerli çerçeveler olarak söylem analizi ve eleştirel söylem analizi gibi türler de toplumsal cinsiyet bağlamındaki çalışmalarda ön plana çıkmıştır. İlk dönem çalışmalar ağırlıklı olarak, insanların dili kim olduklarını temele alarak belirli şekillerde kullandıklarını varsaymaktayken, söylem analistleri ve eleştirel söylem analistlerinin birçoğu bu iddiayı tersine çevirmek suretiyle insanların dili kullanma tarzlarından dolayı oldukları

gibi olduklarını iddia etmişlerdir. Dili kullanma şeklimizi odağına alan bu bakış açısı, dilin yalnızca toplumsal gerçekliği yansıtmadığını, aynı zamanda bu gerçekliğin kurucusu olduğunu, ezcümle kendimizi ve dünyayı nasıl gördüğümüzü şekillendirdiğini temele alan iddianın en açık halidir. Bu temelde söylem analistlerinin üzerinde durdukları bir diğer önemli konu da insanların anlam ürettikleri anda gücü harekete geçirdikleri olmuştur. Bu ilgileri kapsamında, onların toplumsal sorunları, eşitsizlikleri ve ideolojileri, söylemin sürdürülmesindeki incelikli rolünü ortaya koymada hayli başarılı olduklarını da belirtmek gerekir.

Söylemi her ne kadar farklı açılardan vurgulayarak ele almak mümkün görünse de toplumsal cinsiyet çalışmalarında ele alındığı şekli ile onun temel olarak, dünyayı cinsiyet de dahil belirli bir perspektiften görme ve deneyimleme yolları olarak görüldüğünün altı çizilmelidir. Bu haliyle de onun metinlerde ortaya çıkan, toplumsal cinsiyet kimliklerini ve toplumsal pratikleri temsil etmek, sürdürmek, yeniden oluşturmak ve elbette bunlara karşı çıkmak üzere iş gördüğü düşünülmektedir. Söylem analizlerinin bu bağlamda görünür kıldığı en önemli şey, toplumsal cinsiyetin, toplumsal ve kültürel olarak inşa edildiği; cinsiyet kimliklerimizin, yani aslında cinsiyetli özneler olarak kim olduğumuza dair algımızın da bu doğrultuda büyük oranda içinde yaşadığımız ve müzakere ettiğimiz söylemler aracılığıyla oluşturulduğudur. Kendimizi eril ya da dişil olarak tanımlamak için uygun ve anlaşılır görünen dil normları arasından seçimler yaparız (Butler, 1990). Ancak bu türden seçimler yapılırken ve onlara ilişkin söylemler onanırken, onların asla tarafsız olamayacağı gerçeği karşısında da duyarlı ve bilinçli olmak son derece önemlidir. Nitekim dikkatli bir bakışla toplumsal cinsiyet egemenliğinin, “politik ekonomiye ve politik kültüre, devlet aygıtlarına ve kamu alanlarına yerleşmiş, toplumsal açıdan yayılmış durumda (Fraser, 2021: 190)” olduğu rahatlıkla

onanabilir. Coates'in (1998: 302) belirttiği gibi, tarafsız bir söylem yoktur, “ne zaman konuşacak olsak farklı anlam sistemleri, farklı değerler dizisi arasında seçim yapmak zorundayızdır.” Bu dilin kurucu olma vasfının da bir gereğidir. O halde dilin aynı anda hem sosyal ve güç ilişkilerinin, değerlerin ve kimliklerin kurulmasına ve sürdürülmesine yardımcı olma hem de rutin uygulamalara meydan okuma ve sosyal değişime katkıda bulunma potansiyeline sahip olduğu unutulmamalıdır.

Dilin sahip olduğu bu potansiyel dikkate alınacak olduğunda toplumsal cinsiyete ait kültürel anlamların nasıl üretilip dolaşıma sokulduğunu çözümlemeye çalışan feminist çalışmaların, bu süreçte çözümlemelerini “toplumsal ve tarihsel açıdan bağlamsallaştırması, zamana ve mekâna yerleştirmesi, kurumsal ve yapısal olarak temellendirmesi (Fraser, 2021: 191)” önemli bir gereklilik olarak karşımızdadır. Dolayısıyla anlamlandırma pratiği, toplumsal pratiklerimiz içinde en önemlilerden biri olarak karşımıza çıksa da dilin sahip olduğu potansiyeller gereği toplumsal cinsiyet ve dil çalışmalarının daha sağlam ve güvenilir bir boyut kazanması için Fraser'ın da (2021: 191-192) dikkat çektiği gibi, “eleştiri kuramının diğer türlerinin de” devreye girmesi büyük önem taşıyacaktır. Nitekim ancak bu şekilde kabul edilen anlamlandırmaların meşruluğunu sorgulamanın yanında aynı zamanda farklı alternatiflere de yer açılabilecektir. Butler'ın, anlamlandırmanın edimsel boyutuyla birlikte, onun içindeki tarihsellik ve değişim özelliğine de odaklanması, feminist temeldeki dil ve toplumsal cinsiyet çalışmaları için önemli bir sayfa açmış görünür. Aşkın olmaktan ziyade yenilik sunabilen bir özneyi odağına alan Butler, söylemsel değişimi yeniden adlandırma olarak algılar (Fraser, 2021: 195). Söylemsellik kavrayışında özneyi konuma bağlı kılan Butler, böylece hem söylemsel rejimle özne konumlarının çoğulluğu hem de söylemsel ortamlardaki somut etkileşimleri kavrayabileceğimiz geniş tabanlı bir anlayışla karşımıza çıkar ve

feminist eleştiri şekline yeni bir boyut kazandırır. Ancak Fraser (2021: 198) açısından, Butler'ın teorisi feminist çalışmalar açısından hayli önemli görünse de özellikle özneliliği tartışırken, “çeşitli kavramsal düzeyler arasında (yapısal dilsel düzey, ontogenetik özne oluşumu, psikanalistik düzey, kurumsal düzey ile kolektif tanımlamalar düzeyi) yeterli ayırım yapmadan birinden diğerine gösterdiği çok çabuk geçme eğilimi” dolayısıyla onların birbirleriyle olan ilişkisinin nasıl kurumsallaştırılacağı üzerinde yerli bir kavrayış ortaya koyamadığından, toplumsal bütünlüğü kavramsallaştırmamıza önemli bir katkıda bulunamaz. Bu noktada Fraser'ın (2021: 199) önerisi oldukça yerindedir: Butler'ın bu konudaki eksikliklerini, Benhabib'in üzerinde durduğu söylemin öznelarası boyutu, toplumsal bütünlüğe doğru bir yönelme ve normatif eleştiri için sunduğu bazı kaynaklarla yönelerek bertaraf etme. Fraser bu iki önemli bakış açısının bir araya getirilmesiyle, toplumsal cinsiyet ve dil çalışmalarında sosyokültürel fenomenlerin daha açık kılınabileceği, farklı bakış açılarını odağına almaktan çekinmeyen daha pragmatik ve eklektik olarak nitelendirilebilecek bir görüşe erişmeyi umut etmektedir.

Feminist görevin yazımızın başlangıcında taşıdığını belirttiğimiz zorlu görev ile dilsel dönemeçle birlikte dile duyulan ilginin pek çok farklı boyut ve şekillerde önümüzde açmış olduğu farkındalıklar dikkate alındığında bu türden eklektik ve pragmatist bir yaklaşımın bizi daha kapsamlı, eleştirel ve felsefi olarak işaret edebileceğimiz bir konuma taşımasını umut edebiliriz. Şunu da ifade etmek gerekir ki, bu türden yaklaşımların kendileri de eleştiriden muaf değildir ve pek çok açılardan eleştirilmektedir. Ancak her eleştirel ve felsefi bakış açısının kaderi de unutmamak gerekir ki bir başka eleştirel ve felsefi bakış açısıyla aşıp bir başka yöne evrilmeye yazgılıdır. Dolayısıyla bu alanda yeni bakış açılarına da vesile olabilmek

adına, yazımızın son bölümünü de bu eleştirilere ve onlar üzerinden genel bir değerlendirmeye ayırmayı uygun gördük.

4. SONUÇ: FEMİNİST TEMELLİ DİL TEORİSİNE YÖNELİK ELEŞTİRİLER VE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Dil ve toplumsal cinsiyet konularına ilişkin yürütülmüş olan ilk araştırma ve çalışmalar, işaret edilmeye çalışıldığı üzere daha çok kadınların ve erkeklerin sosyal rollerini ve konumlarını göz ardı eden biyolojik açıklamalar temelinde yürütülmüştür. Bu doğrultuda 1970’li ve 1980’li yıllardaki çalışmalar, soyut bir sistem olarak dilde cinsiyet konusunu merkeze alarak, tek tek sözcüklere, onlardaki cinsiyet farklılıklarına vurgu yapılarak cinsiyet ve dil kullanımına odaklanmıştır. Nitekim yapılan araştırmalarda cinsiyetçi söylemlerin kadınları seks objesi olarak göstermekte oldukları, onları zekâ ya da yeteneklerinden ziyade dış görünüşlerine göre değerlendirerek kadını, ev, aile ve ev içi roller üzerinden tanımlamakta ve kadını değersizleştirmekte olduğu da açıkça ortaya konmuştur. Bu yöndeki farkındalık kapsamında özellikle ön plana çıkan konular ise dildeki cinsiyetçi yanlılık, genel zamir ve ifadelerde erkekliğin norm olarak belirmesi, cinsiyet belirtimi, sözcüksel boşluklar, anlamsal sapma, asimetrik olarak cinsiyetlendirilmiş dil öğeleri ve sözcüklerin çağrışımları olmuştur.

Bu yöndeki bir ilgiyi tetikleyen temel düşünce, dilin hem düşünceyi hem de davranışı etkileyebileceğidir. Dolayısıyla bazı feministlerin kadınlara daha uygun yeni bir gerçeklik yaratmak üzere, halihazırda kullanımda olan terimleri yeniden tanımlamak ya da yeni sözcükler ve yeni kurallarla yeni bir dil icat ederek kendi dillerini yaratmak hususunu gündemlerine almış olmaları oldukça anlaşılırdır. Amaçları açık olduğu üzere, daha kapsayıcı ve tarafsız bir dil kullanımını sağlayarak kadınların

görünürlüğünün arttırılmasını sağlamaktır. Bu bakımdan feminist temelli dil teorilerinin öncelikli varsayımı, kadınların ancak bu şekilde erkek dilinin ve erkek düşüncesinin kısıtlamalarından kurtulabilecekleri, dünya için rekabetçi bir vizyon oluşturabilecekleri ve bu vizyona yönelik çalışabilecekleri olmuştur (MacKinnon, 1989; Penelope, 1990; Daly ve Caputi 1987; Harcama, 1985, akt. Singh ve Kumar, 2021). Cinsiyetçi dilin tespitiyle yön bulan araştırmalar, alternatif dil öğelerinin benimsenmesini ve yaratılmasını beraberinde getirmiştir. Özellikle İngilizce dili üzerinden yaratılmaya çalışılan alternatif dil arayışlarında ön plana çıkan örnekler arasında “Ms” kısaltımının hem evli hem de bekar kadınlar için ayırım yapmaksızın kullanılması, yine yöneticilik statüsünde erkekliği bir norm olarak kabul etmekten vazgeçmek üzere, “manager”, “spokesperson” ve “chairperson” sözcüklerinin tercih edilmesi, “he”, “she” zamir ayrımında jenerik he zamininin eril önyargısından -yani, cinsiyetin belli olmadığı durumlarda ya da yüksek statülü bir duruma atıfta bulunmak üzere “he” zamininin kurduğu hakimiyetten- kurtulmak üzere “he or she” ve “s/he” kullanımının tercih edilmesi sıralanabilir (Sunderland, 2006: 11). Bunun konuşmada tercih edilen bir alternatif olarak kalmayarak, Miller ve Swift’in *Handbook of Non-Sexist Writing* örneğinde olduğu gibi feminist kitaplarda somut bir hal aldığına dikkat çeken Sunderland (2006: 11), onların sunduğu önerilerin *Guidelines for Inclusive Language* (Kapsayıcı Dil Rehberi) gibi başlıklarla aynı zamanda kurumsal uygulama kurallarının unsurları olarak da ortaya çıkmış olduğuna, yine 1987’de özel olarak cinsiyete özgü olmayan terminolojiye ilişkin uygulama kurallarının hazırlanmış olduğuna dikkat çekmektedir.

İngilizce’nin eril bir dil olduğu vurgusunu temele alan bu yöndeki çalışmalar, ortaya çıkış nedenleri ve etkileri kapsamında birtakım haklı eleştirilere de tabi tutulmuş görünür. Bu bağlamda örneğin, gördüğümüz gibi feministleri çok çeşitli spesifik terim

ve kullanımlarla ilgili kaygılandırarak çok şey olduğu kabul edilse bile, dilin eril boyutunun tartışmalı yönleri sahip olduğu da belirtilmelidir. Özellikle tartışmaların odaklandığı ve üzerinden yürütüldüğü İngilizce'nin genel anlamda erkeği norm olarak kabul ettiği ve kadını silikleştirdiğini iddia etmenin uygun olup olmadığı, argümantasyonlarının spesifik örnekleri aşıp genel bir çerçeveye oturtulamadığı da bariz olduğundan, hayli tartışmalıdır. Cinsiyet referansları üzerinden yapılan bu araştırmaların en sorunlu yanı, çok az sayıda İngilizce sözcüğün doğrudan cinsiyeti indekslemesi (Ochs, 1992) olduğundan, bunun kabul edilebilir araştırma verilerinin çok gerisinde kalacağı açıktır. Cameron'ın (1998) da dikkat çektiği gibi, spesifik örneklerin feministler bakımından haklılık payı kabul edilse dahi, toplumsal cinsiyet özelinde yaşanan sorunların kompleks yapısı dikkate alındığında, bunların karmaşıklıklarına ve olası çözümlerine odaklanmak yerine böylesi genel bir iddiaya odaklanmanın fayda sağlaması da çok olası görünmemektedir. Dil ve toplumsal cinsiyet araştırmalarında belirli erkek konfigürasyonlarının diğer eşitsizlik eksenleriyle ideolojik örgütlenmesini anlamak gerekliliği ortadadır ve bunun için daha kesişimsel analizlere ihtiyaç duyulduğu da gözden kaçmamalıdır.

Öte yandan, dilde arzu edilen böylesi bir feminist dil teorisinin yakın bir geçmişe dayandığını ve meyvelerini vermesinin zaman alacağını gözetsek de dil kullanıcılarının büyük bir kısmı tarafından çok da ilgi çekici karşılanmadığı da belirtilmelidir. Bu türden teorilerin, dilde belirli kullanım kalıplarını teşvik eden sistemler olarak ortaya çıktığı gözetildiğinde, onların dilin anlamsal kapsamını daraltmaları kaçınılmazdır. Dilin tözünün uzlaşım olduğu da dikkate alındığında, bu türden teorilerin topluluk üyelerinin ne söyleyeceğini sadece kısıtlamakla kalacağı fakat asla tamamen belirleyemeyeceği de bir olgudur. Nitekim insanların bu türden teorilere direnmesi, onların biçim ve anlam bakımından taşıdığı

belirsizliklerden şikâyet etmesi de son derece olağandır. Bu bakımlardan sosyal avantajın dilsel bir avantaj sağlayıp sağlamadığı ya da dil destekli bir toplumsal değişimin mümkün olup olmadığı konusunda kesip biçici bir tavır her zaman soru işareti olarak kalmaya mahkûm görünmektedir. Bu bağlamda hızlı dilsel düzeltmelerin sadece boş hayallerden ibaret olabileceği ihtimalini gözetmek son derece önemlidir.

Ancak bu yöndeki bir eleştiri, gördüğümüz üzere kadınların hayatlarının önemli deneyimleri hakkında, kısmi susturma, kısmi düşünce kısıtlaması veya yorumsal adaletsizlik olarak ifade edilen ve iletişim kurmalarını, bu deneyimler üzerine düşüncelerini zor hale getiren dilsel boşlukların doldurulması konusunda âtıl kalınmasını ise gerektirmez. Nitekim cinsel taciz örneğinde olduğu gibi, bu türden boşlukları dolduran terimlerin icadının kadınların hayatlarını kolaylaştırdığı ve onların sıklıkla başvurulana terimler halini aldığı da gözetilmelidir. Öte yandan dikkatli olunması gereken, kadınların çeşitliliği ölçüsünde bu deneyimlerin de farklılaşabileceği olmalıdır. Dolayısıyla ortak bir kadın dili yaratma konusundaki ısrarcı tutumdan ziyade, terimsel boşlukların, kadınların ve onların deneyimlerinin birbirinden büyük farklılıklar gösterebileceği de gözetilerek kapatılmaya çalışılmasının daha faydalı, işlevsel bir sonuç doğurabileceği düşünülebilir.

Bununla birlikte, bu konuya ilişkin dikkate değer bir başka kayda değer eleştiri de Schegloff'tan (1997) gelmektedir. Schegloff'un (1997: 182), cinsiyet referansını temele alan anlayışların dikkatine sunduğu önemli husus, “cinsiyet yöneliminin açıkça isimlendirilmeden ve bahsedilmeden de ortaya çıkabileceğidir.” Bunun en önemli örnekleri arasında, ilk etapta cinsiyete dayalı olduğunun iddia edilmesi oldukça güç olan birtakım metafor ve deyimler başı çekmektedir. Bu açıdan bu türden feminist dil teorilerinin odağını sadece cinsiyete dayalı sözcüklere yöneltmesi, Schegloff'un da dikkat çektiği gibi onları

alan açısından kusurlu olmasa da eksikli kılabilir. Dolayısıyla dildeki kimi terimlerin ve ifadelerin doğrudan cinsiyete dayalı olmamasından ötürü, bu yöndeki çalışmaların perspektifini genişletmek adına analistlerin, örtülü kültürel bilgidен faydalanmasının da bir gereklilik olarak ortaya çıkmakta olduğunu belirten feminist düşünürlerin de varlığına dikkat çekilmelidir (Stokoe ve Smithson, 2001).

Feminist dil teorilerinin sorunlu görünen önemli yanlarından biri de erkeklerin toplumda baskın grup olmalarından ötürü güç sahibi olmalarının, dil üzerinde genel bir güce dönüştüğünü savlayan düşüncelerinden kaynaklanmaktadır. Nitekim, erkeklerin toplumda sahip oldukları bu gücün, dilin dokunulamaz çekirdeği karşısında onun üzerindeki bir güce dönüşme potansiyeline sahip olduğu yönündeki düşünceyi yadsımak imkân dâhiliyesindedir. Dilin geçmiş tarihinden de (evrensel dil çabalarını ve yaratılmaya çalışılan nötr dil teorilerini düşünelim) teyit edebileceğimiz üzere, dilin dışarıdan yapılandırılması ve kontrol edilmesi son derece güçtür. Onun uzlaşım sal çekirdeğinin bu türden müdahale ve düzenlemeleri kabul etmesi ve bünyesine alması kolay olmadığı gibi, uzunca da bir sürecin takibini gerektirmektedir. Bu açıdan ne (varsa) erkeklerin dildeki hakimiyetlerinin yaratımının özel olarak erkekler tarafından sağlandığını ne de bu hakimiyetin nötr dil çalışmaları ile düzeltilebileceğini varsaymak çok makûl de görünmemektedir. Konuşulan dillerin belli açılardan eril bir karaktere sahip olduğu, kadınları bu dünya içinde görünmez kıldığı ve düşünceleri şekillendirmede dilin büyük bir öneme sahip olduğu yadsımaz bir gerçeklik olarak kabul edilse de bunun üzerinden “erkeklerin, dilin, düşüncenin ve gerçekliğin yaratıcıları olduğu” yönündeki düşünceye geçişin olağan bir sıçrama olmadığını da kabul etmek gerekir.

Feministlerin büyük bir çoğunluğu cinsiyet (fizyolojik ve biyolojik yönleri odağına alan) ve toplumsal cinsiyet (sosyal ve

kültürel yönlelere odaklanan) arasında ayrım yapar ve dilde ayrımcılığa neden olan şeyin kültürel ve sosyal yönlelere (cinsiyet) ve erkeklerin dil kurumu üzerindeki tahakkümüne işaret ettiğini düşünür. Bunun belli açılardan doğruluğu kabul edilebilir görünse de böylesi bir tutumun kendisinin de biyolojik, psikolojik ve fizyolojik boyutlarda görünürlük kazandığı üzere kadın ve erkek arasında pek çok nesnel, olgusal ve ontolojik farklılıkların bulunduğu ve bu türden farklılıkların doğal ve zorunlu olarak dili etkileyebileceği gerçeğini gözden kaçırmış olabileceği ihtimali üzerinde de düşünmek gerekir. Özellikle psikanaliz ve yapı söküme ağırlık vermiş görünen Fransız feminist geleneğinin, dil alanındaki dilsel farklılıklar ve cinsiyetçi farkların oluşmasında ve sürdürülmesinde kadın ve erkek arasındaki bu türden farklılıkları ciddi oranda gözden kaçırdığı da bir olgudur. Nitekim bu akımın genel karakteristiği gereği, her türden dilsel farklılığı cinsel aşağılık kompleksine ve erkeklerin üstünlükçülüğüne bağlayan bir eğilime sahip olduğu da dikkate alındığında, ontolojik, nesnel ve olgusal farklılıkların onlarda hiçbir önemli rol oynamadığı da görünürlük kazanmaktadır.

Feminist dil teorisyenlerinin, toplumsal cinsiyete dayalı konuşma tarzlarının kullanımı da dahil olmak üzere, diğer sosyal faktörlerle (etnik köken, sınıf, yaş, din, eğitim, vb.) etkileşim içinde toplumsal bağlamda nasıl müzakere edildiğiyle ilgilendikleri modern dil ve cinsiyet çalışmalarının nasıl daha inşacı bir duruş benimsediğine de yazının içinde işaret etmeye çalıştık. Bu teorilerin büyük çoğunluğunun da mevcut araştırmalarında dil kullanıcılarını büyük ölçüde kadınlık ve erkeklığe ilişkin sosyokültürel stereotiplere referansla teorileştirdikleri söylenebilir. Bu bağlamda örneğin stereotipik olarak kadınsı etkileşim tarzlarının dolaylı, saygılı ve kolaylaştırıcı olmayı gerektirirken, eril konuşmanın doğrudan, iddialı ve rekabetçi olduğu varsayılmaktadır. Bunun sonucunda, sadece kadınlık ve erkeklik olmak üzere iki kategorinin

bulunduğu ve bunların da basmakalıp olarak zıt ve homojen olduğu düşünülen bir ikilik kategorisine dayandığı düşünülmüştür (Kiesling, 2007: 656). Bu tavrın, özellikle transseksüellerin toplumsal cinsiyet deneyimlerini yok sayan, geniş eril ve dişil kategorileri içindeki sayısız kimliği göz ardı eden yanlış bir cinsiyet somutlaştırmasına dayandığı açıktır. Bu hususta ilk dönem çalışmalarına kıyasla daha geniş bir perspektiften toplumsal cinsiyet konusuna yaklaşmışlarsa da gözettikleri ve somutlaştırdıkları dilsel cinsiyet kategorileri gereği onların da sorunlu yönleri sahip olduğu görülmektedir.

Kendi içlerinde somutlaştırılmış bu kadınlık ve erkeklik modellerine atıfta bulunmanın bir diğer sorunlu yanı da kuşkusuz, bunun kadın dilinin zayıflık ve güçsüzlükle olan ilişkisini daha da sağlamlaştırma ihtimali taşımasıdır. Nitekim bu teorilerde sıklıkla karşılaşılan, konuşulan dillerin eril karakterine yapılan güçlü vurguyla, onların kültürel bir güç olarak sunulurken, kadınlığın, erkeklik ve kadınlık arasında kurulan ilişki gereği erilliğin çeşitli olumsuzlamaları olarak karşımızda durduğudur (Paecher, 2006: 256). Bu durumun, kadınlığın genellikle güç ve nüfuz eksikliği ile ilişkilendirilmesini beraberinde getirdiği gözetildiğinde, onun en az bir farkındalık yaratma konusunda gösterdiği marifet kadar bu olumsuz durumu pekiştirebileceği de dikkate alınmalıdır.

Bu olasılığı göz önünde bulunduran düşünürler arasında Mills ve Mullany'in (2011) adı zikredilebilir. Onlar bu ihtimali ötelemek adına, kalıplaşmış dişil/eril karşıtlığını aşan ve konuşma özelliklerini cinsiyetle ilişkilendirmeyen yeni terimler geliştirmeyi önermektedir. Dilin uzlaşımsallığı ve olumsallığı kapsamında ne denli başarılı olabileceği işaret edildiği üzere tartışmalı da olsa bu önerinin konuya farklı bir soluk getirdiği de belirtilebilir. Mills'in (2012) bu hususta özellikle "söylem yeterliliği" terimini önermesi oldukça anlamlıdır. Bu terim kapsamında dişil ve eril konuşma tarzlarının homojen gruplamalar olarak görülemeyeceğini ortaya koymaya çalışan

Mills, dilsel davranışı diřil ve eril olarak deęerlendirmek yerine, iřbirlikçi ve rekabetçi stratejileri uygun řekilde uygulayan konuřmayı odaęına almak istemiřtir. Bu bakımdan onun nezdinde önemli olan, normatif erkeklik deęil, iřbirlikçi ve rekabetçi stratejilerin bir araya gelmesiyle oluřturulmuř bir söylem yeterlilięine sahip olmaktır. Bۆylelikle Mills'in ve onu destekleyen feminist dűřünűrlerin umacaęı řeyi, gűclű kadın konuřmacıların dilsel davranıřlarını sapkın ya da erkeksi olarak deęil fakat söylemsel ačıdan yetkin olarak sınıflandırmak için önemli bir alan açmak olarak belirleyebiliriz.

Bununla birlikte toplumsal cinsiyet çalıřmalarına dilin tařıdıęı kimi nitelikler temele alınarak da birtakım eleřtireler yۆneltirmiřtir. Feministler cinsiyet űzerindeki tartıřmalarında bunu dil ile iliřkilendirirken, farklılıęın toplumsal kűltűrden doęduęunu ve kűltűrűn dilin yapısını ve iřlevlerini řekillendirdięi ve belirledięi dűřűncesindedirler. Bu temelde dilin yapısının inanç ve deęerlerden kaynaklandıęı, daha sonra kendi doęasına uygun hale gelerek inanç ve deęerleri etkiledięi savunulmaktadır. Bu noktada kimi feminist arařtırmacılar kűltűrlerarası arařtırmalara yۆnelerek, bir dili konuřan iki grup veya yakın akraba dillerin, aynı ve benzer inançlara, deęerlere ve kűltűrel uygulamalara sahip olması gerekeceęi dűřűncesiyle, onların kadınlık ve erkeklik anlayıřlarını sorgulamaya yۆnelmiřtir. Ancak alıřmalar bunun tersini gۆsterdięinde, sosyal-kűltűrel mekanizmaların oluřumunda kimi feministlerin dile tanıdıęı öncelikli ve gűclű rolűn saęlam bir zemini olmadıęı da kanıtlanmıřtır. Öte taraftan bunun, feminist dil teorilerinin, dilin toplumsal cinsiyet temelli bir yapıya sahip olduęunun ve doęanın dil kullanıcısını kısıtlayabildięinin bir inkarı olamayacaęı da açıktır. Bu hususta dikkat edilmesi gereken sadece bazı iddialarda, dilin konumu ve iřlevinin argűmantasyon eksiklięine karřın, bilimsel arařtırmaların çok ۆtesine tařınmakta olduęudur.

Feminist çalışmalara yönelik yapılan dil temelli saha araştırma ve çalışmalarının da alanda önemli bir yerde durduğu belirtilmeden ve önemlerine dikkat çekilmeden geçilmemelidir. Bu araştırmaların en önemlilerinden biri Fishman'a (1983) aittir. Yaptığı çalışmalarda katılımcı sayısının düşüklüğü nedeni ile eleştirilmiş olsa da onun bu çalışmasında ön plana çıkan tezi ve yarattığı farkındalık hayli kıymetlidir. Fishman'ın iddiası, kadınların belirsiz olmak bir yana, kişiler arası ilişkileri kolaylaştıran yetenekli iletişimciler olduklarıdır. Bu bağlamda Fishman, konuşmada kadınların erkekler karşısındaki ikincil konumlarını, sosyal eğitimleriyle ya da doğuştan getirdikleri karakterleriyle değil, onların aşağı düzeyde oldukları düşünülen statüleri ile ilişkilendirmektedir. Yaptığı saha çalışmasında, erkeklerin yeni konuları başlatmada kadınlardan daha başarılı olduklarını ve bu nedenle istedikleri şey hakkında konuşarak sohbet gündemine hâkim olma eğiliminde olduklarını tespit eden Fishman'ın araştırması, böylece sosyal yapıların ve güç ilişkilerinin konuşma üzerindeki etkisinin kabul edilmesi ve davranışın etkileşim içine yerleştirilmesi açısından oldukça faydalı olmuştur. Ancak, yaratmış olduğu bu farkındalığa, özellikle de kadınların iş yaşantısında cam tavan olarak tabir edilen ve aşmada en çok zorlandıkları engelin farkına varmalarına sağladığı katkıya rağmen çalışma, bunun aşılmasına yönelik pratik bir argümantasyondan yoksun olması ve bu durumu pekiştirme gibi olumsuz bir sonuca yol açabilme potansiyeline sahip olması gibi özelliklerinden ötürü de birtakım eleştirilere uğramaktan da kurtulamamıştır. Dolayısıyla bu türden çalışmaların, analiz boyutunun yaratacağı farkındalığın taşıdığı önemi teslim ederek, tıpkı felsefede olduğu gibi, onların da aslında asıl takdir toplaması beklenen yönlerinin varacakları bir sentez, önerecekleri bir yeni argümantasyon olduğunun da altı çizilmelidir.

Feminist çalışmalara uğradıkları tüm bu eleştiriler yönünden bakılacak olduğunda bunun bize açıkça gösterdiği şey, kanaatimizce tam olarak Bucholtz'un (2014: 38) da tespit ettiği şeydir: "Dil, cinsiyet ve cinsellik alanında ne kadar parlak ve çığır açıcı olursa olsun, (alanda) tek bir teorinin yakalayamayacağı kadar çok şey var." Bu bağlamda feminist dil çalışmalarını besleyecek pek çok farklı perspektiften faydalanılması, birbirleri ile çatışır görünen feminist düşünürlerin diyalog içinde olmaları alanda yeni bir teorik perspektif oluşturabilmek adına son derece önemli bir gereklilik olarak önümüzde durmaktadır. Fraser'ın da (2021:205) dikkat çektiği gibi alanda, özellikle de dil temelli toplumsal cinsiyet çalışmalarında, tek bir kuramın kendi başına yeterli bir perspektife sahip olduğunu söylemek hayli güç görünmektedir. Dolayısıyla dilbilimsel verilerin ve dil üzerinden yapılacak her türden felsefi çalışmanın ışığında eklektik, yeni pragmatist bir feminist kuramın zaman içinde gelişebileceğini bu farkındalık dolayımında şimdilik umut etmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Bucholtz, Mary (1999). "Why be Normal?: Language and Identity Practices in a Community of Nerd Girls". *Language in Society*, 28 (2), ss. 203-223.
- Bucholtz, Mary (2014). "The Feminist Foundations of Language, Gender, and Sexuality Research". (Ed. S. Ehrlich, M. Meyerhoff ve J. Holmes), (2nd ed.). *The Handbook of Language, Gender, and Sexuality* içinde, ss. 21-47. USA: John Wiley & Sons, Ltd Published.
- Butler, Judith (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. London: Routledge.
- Cameron, Deborah (1997). "Performing Gender Identity: Young Men's Talk and the Construction of Heterosexual Masculinity." (Ed. J. Coates). *Language and Gender: A Reader* içinde, ss.270-284. Oxford: Blackwell.
- Cameron, Deborah (1998). "Gender, Language and Discourse: A Review Essay". *Signs*, 23 (4), ss 945-973.
- Cameron, Deborah (2005). "Language, Gender, and Sexuality: Current Issues and New Directions." *Applied Linguistics*, 26 (4), ss. 482-502.
- Coates, Jennifer (1998). "'Thank God I'm a Woman': The Construction of Differing Femininities." (Ed. D. Cameron). *The Feminist Critique of Language* içinde, ss. 295-320. London: Routledge.
- Eckert, Penelope ve McConnell-Ginet, Sally (1992). "New Generalisations and Explanations in Language and Gender Research". *Language in Society*, 28 (2), ss. 185-201.
- Fairclough, Norman (1992). *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.

- Fishman, Pamela (1983). Interaction: The Work Women Do. (Ed. B. Thorne, C. Kramarae ve N. Henley). *Language, Gender, and Society* içinde, ss. 89-102. Rowley, MA: Newbury House.
- Fricker, Miranda (2007). "Hermeneutical Injustice". *Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing* içinde, ss. 147-175. Oxford: Clarendon Press.
- Fraser, Nancy (2021). "Pragmatizm, Feminizm ve Dilsel Dönemeç". (Çev. F. E. Sezer) (4. Baskı). *Çatışan Feminizmler* içinde, ss. 188-205. İstanbul: Metis.
- Fyre, Marilyn (1983). *The Politics of Reality*. USA: Crossing Press.
- Hellinger, Marlis ve Bußmann, Hadumod (2015). "Gender Across Languages: The Linguistic Representation of Women and Men." (Ed. M. Hellinger ve H. Bußmann). *Gender Across Languages* içinde, ss. 1-25. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Company.
- Kiesling S (2007). "Men, Masculinities, and Language". *Language and Linguistics Compass*, 1 (6), 653-673.
- MacKinnon, Catherine A. (1989). Sexuality, pornography, and method:" Pleasure under Patriarchy. *Ethics*, 99(2), ss. 314-346.
- Mills, Sara (2002). "Third Wave Feminist Linguistics and the Analysis of Sexism, Plenary". Sözlü Bildiri, IGALA 2 Conference, 12-14 April, Lancaster. Online basılı olarak *Discourse Analysis* içinde, www.shu.ac.uk/daol/
- Mills, Sara ve Mullany, Louise (2011). *Language, Gender and Feminism: Theory, Methodology and Practise*. Oxon: Routledge.

- Moulton, Janice (1981). "The Myth of the Neutral 'Man'". (Ed. M. Vetterling-Bruggin, A. Frederick ve J. English). *Feminism and Philosophy* içinde, ss. 124-137. Savage, Maryland: Rowman & Littlefield Company.
- Ochs, Elinor (1990). "Indexicality and Socialisation". (Ed. J. W. Stigler, R. A. Schweder ve G. Herdt). *Cultural Psychology: The Chicago Symposia* içinde, ss. 287-308. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ochs, Elinor (1992). "Indexing Gender". (Ed. A. Duranti ve C. Goodwin). *Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon* içinde, ss. 335-358. Cambridge: Cambridge University Press.
- Paecher, Carrie (2006). "Masculine Femininities/Feminie Masculinities: Power, Identities and Gender." *Gender and Education*, 18 (3), ss. 253-263.
- Rahmi, Zakarria (2015). "Gender and Language Use". *İntelektualita*, 3(1), ss.79-93.
- Schegloff, Emanuel A. (1997). "Whose Text? Whose Context?" *Discourse & Society*, 8 (2), ss. 165-185.
- Singh, Sohan ve Kumar, Naresh (2021). "Study On Feminist Philosophy In Language". *Report and Opinion*, 13 (9), ss. 17-22.
- Spender, Dale (1980). *Man Made Language*. London: Routledge.
- Stokoe, Elizabeth ve Smithson Janet (2001). "Making Gender Relevant: Conversation Analysis and Gender Categories in Interaction". *Discourse & Society*, 12 (2), ss. 217-244.
- Sunderland, Jane (2006). *Language and Gender*. New York: Routledge.

AMERİKAN HUKUKİ REALİZMİ

Utku ATAŞ¹

1. GİRİŞ

Hukuki realizm, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında özellikle Amerika Birleşik Devletleri'ndeki hukuk fakültelerinden doğan ve hukukçular ile akademisyenler arasında hızla yayılan bir düşünsel harekettir. Bu hareket, dönemin klasik hukuki anlayışlarını sarsan ve mevcut hukuki öğretileri kıyasıya eleştiren yaklaşımlarıyla dikkat çekiyordu. 1920'ler ve 1930'larda etkisinin zirvesine ulaşan hukuki realizm, özünde pozitivizme daha yakın bir konumda durmasına rağmen, hukuki pozitivizm ve doğal hukuk geleneklerine indirgenebilecek bir pozisyonda değildi. Hukuki realist hareket, birçok farklı düşünce yapısına ve bakış açısına sahip hukukçuların bir araya geldiği bir akım olarak ortaya çıktı. Bu nedenle, hareketin temsilcileri arasında paylaşılan tek bir ortak görüşten söz etmek mümkün değildir. Realistler, hukukun ne olduğuna dair teknik olarak kesin bir tanım yapma çabasına girmemişlerdir; bu da onların çalışmalarının ve düşüncelerinin geniş bir yelpazede farklılık göstermesine neden olmuştur. Yine de, tüm teorik yaklaşım farklılıklarına rağmen, realist teorinin temelinde yatan bazı ortak temalardan söz edilebilir. Hukukun kural ve ilkelerden ibaret olmadığı, aynı zamanda toplumsal, ekonomik ve psikolojik faktörlerin de hukuki kararları ve süreçleri şekillendirdiği fikri belki de en göze çarpan ortak noktadır. Realistler hukukun toplumsal bir olgu olduğunu ve bu nedenle toplumsal değişimlere ve ihtiyaçlara duyarlı olması

¹ Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Anabilim Dalı, Sistematiik Felsefe ve Mantık Bilim Dalı, utkuuatas@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7020-4533.

gerektiğini savunmuşlardır. Onlara göre, hukuk kuralları ve yargı kararları, soyut ve ideal prensipleri değil, insanların günlük yaşamlarını ve toplumsal gerçeklikleri yansıtmaktadır. Bu bağlamda, hukuki realizm geleneksel hukuki pozitivizm ve doğal hukuk anlayışlarının ötesine geçerek, hukukun dinamik ve pragmatik bir yapıya sahip olduğunu ileri sürmüştür. İlgili yaklaşım, hukuki süreçlerin esnek olması gerektiğini ve hukukun toplumun değişen ihtiyaçlarına cevap verebilmesi için sürekli yenilenmesi gerektiğini vurgulayan bir görüş olarak kendini gösterir.

Hukuki realizm, kimi zaman sosyolojik hukuk düşüncesinin bir alt kümesi olarak değerlendirilmekle birlikte hukukun toplumsal etkisini inceleyen ya da çıkarlar dengesi veya toplum mühendisliği gibi a priori kavramlara dayalı olarak işleyen daha geniş sosyolojik ekolün aksine hukukun uygulamadaki haline bilimsel olarak odaklanmayı amaçlar. Realist okulun kuruluşu üç temel nedene bağlanabilir. Bunlardan ilki, hukuki realizmin sosyolojik hukuk düşüncesinin genelinin aksine hukukun amaçlarıyla daha az ilgilenmesi kaynaklı olarak kendini bu çatı altındaki diğer teorilerden ayırma isteği, ikincisi, benzer şekilde, Rudolph von Jhering'in menfaat ve Roscoe Pound'un sosyal mühendislik teorilerinden ayrışma motivasyonudur. Üçüncüsü ise mahkemelerin ve yargı görevlilerinin rolünü vurgulayarak hukukun neliğinin anlaşılmasında pratik uygulamanın önemini vurgulamak ve insan unsurunu öne çıkarmaktır – bu aynı zamanda hukuki formalizm karşıtlığı olarak okunmalıdır. Hukuki realizm çağdaş hukuk felsefesi literatüründe Amerikan ve İskandinav hukuki realizmi olmak üzere iki ana kol şeklinde ele alınmakla birlikte, salt hukuki realizm tamlaması kullanıldığında, aksi belirtilmedikçe, genellikle Amerikan hukuki realizmi kastedilmiş olunur.

Amerikan hukuki realistlerinin en temel özellikleri yargısal kararların verilmesinde yasaların oynadığı rolden

duydukları şüphe ve hukuksal araştırmalarının konusunu yargı üzerinde yoğunlaştırıp hukukun tespit edilebilmesi için somut yargı kararlarının incelenmesi gerektiğini düşünmeleridir. Avukatlar ve hukuk profesörleri 19. yüzyılda Anglo-Amerikan hukukuna hakim olan analitik pozitivizm felsefesine bir şerh olarak, mahkemelerin çalışmaları ve yargısal davranışlar üzerine karakteristik Anglo-Amerikan vurguyla Amerikan realizmini şekillendirmiştir. Amerikan realist okulunun önde gelen temsilcilerinden Holmes, Gray ve Frank, hukuki konseptualizme karşı eylem halindeki 'deneyim olarak hukuku' savunarak, hukukun 'gerçekte' nasıl ve ne şekilde işlediğini referans alan bir perspektifi vurgulamıştır. Amerikan realistleri yasama organlarının faaliyetlerinden ziyade mahkemelerin ve yargıçların davranışlarını gerçek hukuk olarak değerlendirir. Onlara göre hukukun kesinliği bir efsaneden ibarettir. Jerome Frank bu noktayı daha da detaylandırarak "hukuk, mahkemenin herhangi bir olguya ilişkin olarak verdiği karardır, avukatların görüşleri mahkemenin ne karar vereceğine ilişkin tahminlerden ibarettir ve mahkeme yargısal açıklamayla karar vermedikçe olan biten hukuk olarak nitelenemez" demiştir (Frank, 1931).

Bu çalışmada temel karakteristikleri, önde gelen temsilcileri ve uğradığı bazı eleştirilerden hareketle Amerikan hukuki realizminin genel bir fotoğrafı sunulacaktır.

2. REALİST OKULUN TEMEL KARAKTERİSTİKLERİ

Realizm geleneksel hukuk kurallarını ve kavramlarını reddeder ve daha çok mahkemelerin önlerindeki davada nihai karara varırken gerçekte ne yaptıklarına odaklanır. Kelimenin tam anlamıyla realistler hukuku *mahkemelerin ne yapacağına dair genelleştirilmiş öngörüler* olarak tanımlarlar. Goodhart (1955) 'a göre realist hukuk anlayışının karakteristik özellikleri

şu şekildedir: (1) Hukukun öngörülebilirliği, karar için mahkemenin önünde bulunan olgulara bağlı olduğundan, hukuk söz konusu olduğunda kesinlikten söz edilemez. (2) Mahkemeler davaları karara bağlarken mantıksal gerekçelerden ziyade duygusal gerekçelerle karar vereceğinden, hukuka formal, mantıksal ve kavramsal olarak yaklaşamaz. (3) Hukuk insan davranışları ve yargı görevlilerinin kanaatleri doğrudan ilintili olduğundan hukuku doğru anlamak psikoloji bilimine önem vermeyi gerektirir. (4) Hukuki terminoloji hukukun doğasında var olan belirsizlikleri maskeleydiğinden terk edilmelidir. (5) Hukuk *etkileri açısından* değerlendirilmelidir.

Karl Llewellyn'e göre realist bir 'okul' yoktur; hukuka realist yaklaşan düşünürlerin çeşitlilik gösteren düşünceleri vardır. Realistler hukukun toplumla sıkı sıkıya bağlantılı olduğunu ve toplumun hukuktan daha hızlı değişmesi nedeniyle söz konusu hukuk olduğunda kesinlikten söz edilmeyeceğini iddia eder. Realizm idealizmin anti-tezidir; hukukta idealizme yer yoktur ve dolayısıyla 'olan hukuk' 'olması gereken' hukuktan tamamen ayrılmalıdır.

Hukuki realizm hukuku mahkemelerin bir karara varmak için belirli bir olgu kümesine atıfta bulunarak yarattığı fenomen olarak tanımladığından içtihadî yöntemler ve emsal kararlar bu görüş için son derece önemlidir. Mevzuat yalnızca mahkeme kararları aracılığıyla onaylandıklarında yasa olarak kabul edilir. Common law yargılaması doğası gereği öznel ve yargıçların siyasi, sosyal ve ahlaki önyargılarından tutarsız ve istikrarsız sonuçlara yol açar. Hukuki realizm hareketi yekpare değildir; önde gelen realistlerin teorilerinin birbiriyle çelişen yönleri oldukça görünürdür. Buna rağmen hareketin merkezinde beş temel tema şu şekilde özetlenebilir: (1) toplumdaki güç ilişkilerine ve ekonomik faktörlere vurgu (2) yargıçların kişisel özellik ve eğilimleri, (3) toplumsal refahın dikkate alınması, (4) sürdürülebilir sonuçlara ulaşmak için pratik bir yaklaşım ve (5)

çeşitli hukuk felsefelerinin entegrasyonu. Amerikan realistleri ampirik araştırmalara yer vermiş olsalar da ağırlıklı olarak yargısal karar verme, hukuki muhakeme ve yargıçlar tarafından oluşturulan içtihatların analizine odaklanmışlardır. Düşünsel kökleri politik ilerlemeciliğe dayanan bu düşünürler, hukukun ayrılmaz bir şekilde iktidar meseleleriyle bağlantılı olduğunu öne sürmüşlerdir. Amerikan realizmi, analitik pozitivizm ve sosyolojik yaklaşımların bir birleşimidir -pozitivisttir çünkü öncelikle hukuku ‘olduğu gibi’ ele alır. Realistler yasama organı tarafından çıkarılan yasalardan ziyade yargı faaliyet sonucu elde edilen mevzuatı -hukukçuların hukuku (İng. *judge-made law*)-gerçek hukuk olarak kabul ederler. Yargıçların hukuk ve topluma ilişkin konulara yaklaşımları, psikolojileri ve genel dünya görüşleri verdikleri kararlarda büyük rol oynar. Zira aynı zamanda aynı kanunu aynı davada uygulayan iki farklı yargıç farklı kararlar verebilmektedir.

Amerikan hukuki realizmi özellikle Christopher Columbus Langdell’in etkisiyle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Amerika Birleşik Devletleri’nde yer edinmiş olan geleneksel hukuk anlayışına özgü formalist bakış açısına paralel ve karşıt olarak Birinci Dünya Savaşı’ndan İkinci Dünya Savaşı’na kadar gelişimini sürdürmüştür. Bilindiği üzere formalistler hukuku mantığa dayalı bir bilim olarak, yani ele alınan her dava için benzersiz ve doğru cevaplar verebilen kavramsal, düzenli ve eksiksiz bir sistem olarak anladılar. Çoğu insanın zihninde Amerikan İç Savaşı’nı takip eden yıllar restorasyon ve yeniden yapılanma dönemini simgeliyordu.

Langdell’in örnek olay yönteminin (İng. *casebook method*) temelini, tartışılmaz olarak kabul edilen ve mantığın hukuki sonuçlar çıkarmasını sağlayacak öncüller olarak hizmet eden bazı hukuki tanım ve kavramlar oluşturuyordu (Faralli, 2005: 75). Gary Minda’nın gözlemine göre, “Langdell’in örnek olay yönteminin hukukun sistematik hale getirilen kavramlara

indirgemesi, profesyonel hukuk eğitimi için bir araç olarak avukatlık stajını geçersiz kılmıştır; çünkü artık hukuku bir uygulama olarak incelemek gerekli değildir. Hukuku öğrenmek için gereken tek şey bir sınıf, örnek olay/vaka defterleri ve Sokratik metot ile eğitilmiş bir öğretmendir” (Minda, 1995:16). Hukukun öngörülemezliği ve hukuk-dışı faktörlerin hukuka etkisi konusunda ısrarcı bir hukuki realist için bu kabul edilemezdir. Realistler yargı kararlarının tümdengelimsel muhakeme yoluyla açık, önceden verili hukuki kurallardan türetilebileceğini öne süren hukuki formalizmin gerçek dünyadaki yargı karar alma süreçlerinin karmaşıklıklarını ve nüanslarını hesaba katmadığını savunur.

3. AMERİKAN HUKUKİ REALİZMİNİN ÜNLÜ TEMSİLCİLERİ

3.1. John Chipman Gray (1839-1915)

John Chipman Gray, soyut hukuki ilkeler veya doktrinlerden ziyade gerçek dünyadaki etkileri, yargıçların davranışlarını ve hukukun pratik uygulamalarını dikkate almanın önemini vurgulayan bir teorisyen olarak hukuki realizmin erken savunucularından biri olarak yorumlanabilir. Gray'in çalışmaları, 20. yüzyılın başlarında hareketin resmi ya da fiilen kurulmasından önceye ait olmasına rağmen, realizmin gelişiminde temel teşkil etmektedir. Gray'in hukuki teoriye yaklaşımı hukukun doğası ve yorumlanmasına ilişkin geleneksel görüşlere meydan okuduğu 1909 tarihli eseri *The Nature and Sources of the Law* aracılığıyla anlaşılabilir.

Gray'in hukuki realizmi, dönemin klasik hukuk teorilerinden, özellikle de hukuki muhakemenin yerleşik hukuk kurallarına dayanan mekanik ve tümdengelimli bir süreç olduğunu savunan hukuki formalizme dayananlardan ayrılan birkaç temel ilke ile karakterize edilir. Gray bunun yerine,

hukukun uygulamadan bağımsız olarak var olan bir dizi soyut ilke olmadığını savunmuştur. Ona göre hukuk esasen mahkemelerin söyledikleridir; bu nedenle, odak noktası yargı kararları ve yargıçların muhakeme süreci olmalıdır. Bu anlamda Gray'in realizmi, hukuku, onu yorumlayan ve uygulayan insan failer - özellikle yargıçlar- tarafından şekillendirilen bir araç olarak gören pragmatik bir hukuk görüşü ile uyumludur.

Gray'in temel iddialarından biri, hukuk kurallarının yargıçlar tarafından belirli davalarda uygulanana kadar 'hukuk' olmadığıdır. Bu yaklaşım, yasama organları tarafından verilen veya toplumsal geleneklere dayanan bir dizi kural olarak o zamanki baskın hukuk anlayışları ile tezat teşkil etmiştir. Gray'e göre gerçek hukuk, mahkemelerin uyuşmazlıkları çözerken uyguladığı ve uygulayacağı kurallar bütünüdür. Gray, kitaplardaki "hukuk" (tüzükler, yönetmelikler ve doktriner yazılar) ile eylemdeki "hukuk" (mahkemelerin fiili uygulamaları ve kararları) arasında ayırım yapmıştır. Bu ayırım, Oliver Wendell Holmes Jr. ve Karl Llewellyn gibi, hukukun sabit bir normlar bütünü değil, çeşitli sosyal, siyasi ve ekonomik faktörlerden etkilenen akışkan ve dinamik bir sistem olduğu fikrini daha da geliştiren sonraki hukuki realistlere zemin hazırlamıştır.

Gray, hukuki yorumun tamamen objektif veya mekanik olabileceği düşüncesine özellikle eleştirel yaklaşmıştır. Ona göre yargıçlar kaçınılmaz olarak kendi deneyimlerini, önyargılarını ve kişisel felsefelerini karar verme süreçlerine dahil etmektedir. Bu görüş, yargı kararlarının sadece resmi hukuk kurallarından etkilenmediğini, aynı zamanda yargıcın kişisel, sosyal ve siyasi bağlamı tarafından da şekillendirildiğini savunan hukuki realizmin temel çekirdeğiyle uyumludur. Gray hukuku anlayanın, içinde işlediği sosyal bağlamları, yargıçların davranışlarını ve psikolojilerini ve yargı kararlarının daha geniş toplumsal etkilerini anlamayı gerektirdiği kanısındadır. Dahası, Gray'in yaklaşımı hukukun belirsizliğini de vurgulamıştır ki bu

kavram hukuki realizmde merkezi bir tema haline gelecektir. Gray, hukukun genellikle muğlak olduğunu ve yargıçların kuralların uygulanmasının açık olmadığı durumlarla sık sık karşılaştığını savunmuştur. Bu gibi durumlarda yargıçlar, katı hukuk doktrininin ötesinde, kamu politikası, sosyal değerler ve kararlarının potansiyel sonuçları da dahil olmak üzere bir dizi hususu dikkate alarak takdir yetkisini kullanmalıdır. Bu takdir yetkisi de hukuki sonuçların öngörülemez olabileceği ve hukukun formalistlerin iddia ettiği kadar kesin olmadığı anlamına gelir.

Özetle, John Chipman Gray'in hukuki realizme katkısı, yargısal karar vermenin önemine yaptığı vurgu ve hukukun sadece soyut bir kurallar bütünü değil, onu yorumlayan ve uygulayanlar tarafından şekillendirilen yaşayan, gelişen bir fenomen olduğunu kabul etmesinde yatmaktadır. Onun fikirleri, hukukun teorik ideallere göre nasıl işlemesi gerektiğinden ziyade toplumda gerçekte nasıl işlediğine odaklanan, hukuku incelemeye yönelik daha ampirik bir yaklaşımın önünü açmaya yardımcı olmuştur. Bu bakış açısının hukuk bilimi üzerinde derin bir etkisi olmuş, hem hukuki realizmin gelişimini hem de hukuk, toplum ve insan davranışı arasındaki karmaşık etkileşimi keşfetmeye devam eden sonraki akım ve teorisyenleri etkilemiştir.

3.2. Oliver Wendell Holmes Jr. (1841-1935)

Hukuki realizmin temellerinin ünlü yargıç Oliver Wendell Holmes Jr. tarafından atıldığı söylenebilir. Holmes, davalarda geçmişteki emsallere katı şekilde bağlı kalmanın, özellikle bu emsallerin ardındaki orijinal nedenler artık geçerli olmadığına, zorluklara ve karışıklığa yol açabileceğini iddia etmiştir. Hukuku yalnızca kendi deneyimlerimizi değil aynı zamanda tarih boyunca tüm insanların deneyimlerini yansıtan yaşayan, gelişen bir varlık olarak gördü. Buna göre hukuk zamanla yavaş yavaş gelişir; toplum içindeki güç ilişkilerinin dolayımıyla şekillenir. Ona göre hukuk matematik gibi kesin sonuçların elde edildiği bir bilim dalı

değildir; aksine hukuk kararlara ilişkin tahmin ağlarıdır. Holmes, hukuku mahkeme önünde sanık ya da suçlu pozisyonunda bulunan ‘kötü adam’ın perspektifinden ele almıştır. Sanık ya da suçlu hukuki aksiyom ya da çıkarımlarla ilgilenmek yerine mahkemenin kendisi hakkında nasıl bir karara hükmedeceğini tahmin etmek ister. Mahkeme önünde yargılanan kişi için önemli olan davayı kazanıp kazanamayacağı ya da davayı kaybetmenin kendisi üzerindeki olası etkilerinin nasıl şekilleneceğidir. Yargıcın mevcut kuralları yaratıcı şekilde yorumlayarak önüne gelen davada adaleti sağlaması elzendir.

Yargıçlar devlet gücünün kullanılmasını haklı kıldığı düşünülen problemleri durumlara çözüme kavuşturmaları için toplumsal olarak belirlenmiş uzmanlardır. Hukuk -en azından bir yönüyle- davranışları yönlendirmek ve koordine etmek ve anlaşmazlıkları çözmek veya önlemek amacıyla yapılan veya yürürlüğe konan kısmen sistematik ve buyurucu genellemeler bütünüdür. Bu genellemeler aksiyomlardan ziyade eylem kılavuzları olduğundan yargıçlar bazen hukuku bulmak yerine hukuk yaratırlar; bu yaparken de toplumsal refahın ileriye dönük kriterlerini dikkate almalıdırlar. Bize neyin sorun olarak görüleceği ve neyin sosyal refahta bir ilerleme olarak değerlendirileceği ise herhangi bir a priori teori tarafından tam olarak belirlenemez. Teori pratiğe hükmedemez; ancak onun yanında yaşayabilir.

Bir yargıcın birincil sorumluluğu adil karar vermektir. Bu, zaman zaman mevcut yasal ilkelerin yaratıcı bir şekilde yorumlanmasını gerektirebilir. Öte yandan genel beklenti yargıçların tespit edilen eksiklikleri hukuki muhakeme yoluyla düzeltmeye çalışmak yerine, yasayı olduğu gibi uygulamalarıdır. Hukuk boşluğu hallerinde yargıçlar emsal kararları dikkate almalı, emsal kararların yetersiz olması halinde yerleşik hukuki ilkelerle uyumlu inovatif kararlar almalıdır.

Holmes, yazılarında ve Supreme Court yargıcı olarak uzun görev süresinde hukuka karşı genel tutumun değişmesinde önemli rol oynamıştır. Hukukun mantıktan çok deneyime dayanması gerektiği fikrine yaptığı vurgu, hukuku mahkemenin neye karar vereceğine dair öngörüler olarak tanımlaması ve hukukun deneysel ve pragmatik yönünün altını çizmesi onun hukuki formalizme karşı muhalefedinin göstergesidir. Ona göre hukukun ne olduğunu bilmek isteyen biri hangi davranışı sergilerse başına ne geleceğini anlamaya çalışan sanığın/suçlunun gözünden bakmalıdır. Hukuki çıkarımlara öncülük eden kurallar olarak sunulan geleneksel hukuk tanımının aksine Holmes için hukuk, mahkemelerin söyledikleri değil yaptıklarıdır.

3.3. Jerome Frank (1889-1957)

Eski bir avukat, sonrasında yargıç ve hukuk profesörü olan Jerome Frank hukukun sabit ve öngörülebilir bir sistem olduğu şeklindeki geleneksel görüşe karşı çıkmıştır. Ünlü eseri *Law and the Modern Mind*'da yargı sürecinin nesnellikten uzak olduğunu, hukukun tutarlı kurallar dizisi olmaktan ziyade tekil yargıç tarafından şekillendirilen bir fenomen olarak değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmiştir. Zira yargıçlar hukuku her bir davaya kişisel deneyim, değer ve inançlarını uygulayarak yaratırlar. Hukukun belirsizliği ve tahmin edilemezliğinin temelinde ise soyut kurallar koleksiyonu olarak değerlendirilemezliği bulunmaktadır. Bu nedenle hukukun nasıl işlediğini anlamak için yalnızca teknik hukuki analiz yeterli değildir. Frank, yargıcın kararlarının onun tüm yaşam öyküsünün sonucu olduğunu gözlemler. Bu bağlamda Frank hukukta kesinlik arayışının aslında güvenlik havası sağlamak için bir baba sembolü arayışı olduğunu öne sürmüştür. Bir çocuk nasıl babasının güvenlik atmosferi sağlamak için gücüne ve bilgeliğine güveniyorsa, yetişkinlikte ilgili hissin karşılığı kurumların istikrarına ve değişmezliğine duyulan güvendir.

Frank eserinde tüm realistlerin kural şüpheçileri ve olay şüpheçileri olmak üzere iki kategoriye ayrılabilceğini ifade etmektedir. Kural şüpheçileri, davalara kuralların karar verdiğinden şüphe duyanlardır. Kural şüpheçileri hukuki kuralların tutarlı bir hukuk çerçevesi yaratıp yaratamayacağını sorgulayarak psikoloji, sosyoloji ve ekonomi gibi alanlardan türetilen kurallarda tutarlılık ararlar. Onlara göre kendi yaklaşımları ahlaki ‘olması gerekenler’ bulmakla ilgili değil, bilimsel yasalara benzer şekilde yargısal davranışı tahmin etmeye dayanmaktadır. Öte yandan olay şüpheçiliği kural temelli tutarlılığın peşinde koşmak yerine olguları tespitteki zorlukları görmek üzerinedir. Örneğin tanıkların güvenilirlik derecesinin belirlenmesi dahi onlara göre zordur. Olay şüpheçilerinin öncelikli ilgi alanı ilk derece mahkemeleriye, kural şüpheçileri daha çok temyiz mahkemelerinin kararlarıyla ilgilenir.

Frank hukuki gerçeklerin nesnel değil, yargıcın düşün dünyasıyla doğrudan ilişkili olduğunu ifade etmektedir. Yargıcın gerçekler hakkındaki düşüncesi de tanık ifadelerine bağlı olacaktır. O ayrıca mahkemelerin gerçekliğinin ifşa edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Çünkü mahkemelerin işleyişine ilişkin gerçekler kamuoyu tarafından bilinmediği sürece, bu işleyişe ilişkin gerekli reformların yapılması mümkün olmayacaktır. Frank ayrıca, yargıçların önsezilerini nasıl elde ettikleriyle de ilgilenmektedir. Yargıçların önsezilerini elde etme şekli yargı sürecinin anahtarıdır. Yargıcın sezgileri ne üretirse yasa da odur; dolayısıyla yargıcın güdülleri, geçmişi ve karakteri incelenmelidir. Kararların arkasındaki gerçek motive edici nedenleri bulmak tümüyle buna bağlıdır.

3.4. Karl Llewellyn (1893-1962)

Karl Llewellyn Columbia Üniversitesi'nde hukuk profesörüydü. O, yknesak bir realist okuldan söz edilemeyeceğini, bunun yerine sosyolojik okula ait düşünür

grubunun belirli realist yaklaşımları olduğunu iddia etmiştir. Llewellyn'in hukuki realizminin ana hatları şu şekilde özetlenebilir: (1) Hukuk sürekli olarak gelişmektedir ve yargıçlar ilgili gelişimi şekillendirmede kilit rol oynar. (2) Toplum hukuktan daha hızlı değiştiğinden hukuku sürekli olarak iyileştirme ihtiyacı vardır. (3) Hukuku etkili şekilde analiz etmek ve iyileştirmek için, hukukun şu anda nasıl olduğuyla ilgili tartışmaları, nasıl olması gerektiğiyle ilgili tartışmalardan *geçici olarak* ayırmak esastır (Burrus, 1962: 41-2).

Llewellyn, hukukun temel işlevlerini hukuk uğraşları (İng. *law-jobs*) olarak tanımladı. Hukuk yazılı kurallardan ibaret değildir. Bünyesinde, ifade edilmeyen, örtük ve kitaplarda bahsedilmeyen bir ideoloji ve yaygın/güçlü idealler topluluğu barındırır. Hukukun toplumda birtakım işlevleri vardır: (a) Sorunlu davanın, haksızlığın, şikayetin, uyuşmazlığın çözümü. (b) Davranışın önleyici bir şekilde yönlendirilmesi ve sorunların önlenmesi. (c) Yetkilerin tahsisi ve prosedürlerin düzenlenmesi. (d) Bütünleşme, yönlendirme ve teşvik sağlamak için toplumun bir bütün olarak örgütlenmesi. (e) Görevlerin yerine getirilmesinde hukuki yöntem (Llewellyn, 1940, 1941).

Llewellyn'e göre bir yargıç neredeyse her zaman önceki davalardaki kararları mevcut davadan ayıracak şekilde oldukça olgusal şekilde veya önceki davanın belirli olgularından soyutlayarak mevcut davada bağlayıcı hale getirecek şekilde nitelendirme özgürlüğüne sahiptir- dolayısıyla, yargıçlar hiçbir zaman emsallerle gerçekten kısıtlanmazlar. Llewellyn iki tür kural arasında ayırım yapmaktadır: Kağıt üzerindeki kurallar ve gerçek kurallar. O, kağıt üzerindeki kurallar yalnızca basit bir kağıt parçasına yazılmış kuralların hukukun işleyişinde oynadığı rolden hep şüphe duymuştur; bu bağlamda Frank, Llewellyn'i bir kural şüphecisi olarak nitelendirmenin isabetli olacağı kanısındadır. Gerçek kurallar ise yargı kararlarından doğan ve mahkemelerin gerçek işleyişini yansıtan sahici kurallardır;

Llwellyn'e göre hukuk tümüyle söz edilen türden, yazılı olanın ötesinde, gizil fenomenlerden tarafından belirlenir. Arzu edilmeyen bir hukuki sonucun nedeni yargıcın çektiği baş ağrısı ya da kötü edilmiş bir kahvaltı dahi olabilir. Burada hukuk-dışı fenomenlerin hukuk üzerindeki etkisine verilen büyük - kimilerine göre aşırı- önem göze çarpmaktadır.

Llwellyn, realistlerin hukukun toplum üzerindeki etkisiyle ilgilenmesi gerektiğini vurgulamakta ve toplumsal değişimin hızlı temposunu karşılayacak şekilde evrilen bir hukuk anlayışını savunmaktadır. Zira hukuk toplumsal hedeflere ulaşmak için bir araç olarak hizmet eder ve tam da bu yüzden ileriye dönük olmalı, toplumun mevcut ve gelecekteki ihtiyaçlarına cevap verebilmelidir. O ayrıca, diğer realist teorisyenlerin yazılarındaki yargı kararlarının öngörülebilirliğiyle ilgili açık ve merkezi endişeyi sürdürür.

4. AMERİKAN HUKUKİ REALİZMİNİN DİĞER HUKUK TEORİLERİNDEN FARKLARI VE BAZI ELEŞTİRİLER

Realistlerin hukuk felsefesine katkısı, hukuka pozitif bir ruhla yaklaşmaları, adalet ve doğal hukuk gibi soyut kavramların sınırlılıklarını ortaya koymalarıdır. Pozitivist görüşe de karşı çıkan realistler, hukukun doğası gereği belirsiz olduğunu, dolayısıyla hukukun kesinliğinin bir mit olduğunu savunur. Friedmann (1960) 'a göre realist hareket, bilimsel yöntemi kullanarak ve sosyal yaşamın olgusal gerçeklerini dikkate alarak hukuku- hukukun idaresini ve hukuki değişimin malzemesini – rasyonel/modern kılma girişimidir. Julius Stone (1966) 'a göre ise realist hareket, hukukun sosyolojik boyutuna yapılan özel vurgudur. O, hukuki realizmi hukuka pozitivist ve sosyolojik yaklaşımların bileşimi olarak görmektedir. Buna göre realizm pozitivisttir çünkü hukuku ‘olduğu gibi’ inceler; sosyolojiktir

Çünkü hukukun toplumun amaçlarını karşılayacak şekilde işlemesini bekler. Dolayısıyla ona göre realist okul sosyolojik okulu temsil eder ve aynı anda hukuka bilimsel/rasyonel yaklaşma kaygısı güder.

nemli farklılıklarına rağmen, Amerikan realizmi ve hukuki pozitivizm önemli bir perspektifi paylaşır. İki teori ‘olan hukuk’ ile ‘olması gereken hukuk’ arasındaki farklar özelinde benzer tavrı alır. Hukuki pozitivizmin önemli temsilcilerinden H.L.A. Hart'a göre yerleşik birincil kurallar ve birincil kuralların yaratılmasına, değiştirilmesine veya yok edilmesine izin veren ikincil kurallar, yapılandırılmış ve işleyen bir hukuk sistemini olanaklı kılar. Mahkemelerin kararlarına nasıl ulaştığını araştırmayı amaçlayan Amerikan realistleri ise kuralların hukuku ne ölçüde temsil ettiği konusunda şüphecidir. Karl Llewellyn, realistlerin ‘olan’ ve ‘olması gereken’ ayrımının geçici olduğunu gözlemlemiştir. İlgili ayrım akademisyenler mahkemelerin gerçekte ne yaptığına keşfederken devam eder.

Realist okul hukukun amaçlarından ziyade hukukun bilimsel gözlem ve gerçek işleyişi üzerine eğilmeleri açısından sosyolojik okuldan ayrılır. Bazı otoritelerin realist okulu, işlevselci okulun sol kanadı olarak adlandırmasının nedeni budur. Kimileri ise Amerika Birleşik Devletleri'ndeki realist hareketin bağımsız bir hukuk okulu olarak değil, yalnızca sosyolojik okul tarafından benimsenecek yeni bir metodoloji olarak ele alınması gerektiğini düşünüyor.

Realist okulun doğal hukuk teorisyenlerinden ayrıldığı nokta ise hukukun yargıçlar ve diğer tüzel kişiler tarafından yaratıldığına olan inancıdır. Doğal hukuk teorisinde ise hukuk doğa, Tanrı vb. gibi insan-dışı unsurların ürünüdür. Doğal hukuk teorisine göre hukuk, akıl yoluyla iyi-kötü arasında seçim yapılması yoluyla keşfedilir; hukuk ve ahlak arasında sanıldığından daha sıkı bir ilişki bulunmaktadır.

Hukuka realist yaklaşım birçok kesim ve teorinin eleştirisine uğramıştır. Bunları yedi maddede toplayabiliriz:

- 1- Realist ekolün temsilcileri kuralların ve hukuki ilkelerin önemini tamamen göz ardı etmekte, hukuku birbiriyle bağlantısız mahkeme kararlarının bir toplamı olarak düşünmektedir. Hukuku sadece davayı veya uyuşmazlığı ele alan yargıcın öznel fantezi ve yaşam deneyimlerine bağlamak, yargıçların yasaların oluşturulmasındaki rolünü abartmaktır. Yargıçlar kanun yapımına belirli bir ölçüde katkıda bulunmakla birlikte onların asıl işlevleri yasayı yorumlamaktır. Ayrıca, hukuk hakkında kesinlik ve netlikten söz edilemeyeceği iddia edilerek günlük hayattaki problemler çözümlenemez.
- 2- Realizm, hukukun mahkeme önüne hiç gelmeyen kısmını ihmal etmektedir. Yani hukukun *sadece* mahkeme kararları yoluyla evrimleştiğini ve geliştiğini düşünmek hatalıdır. Yasama organı tarafından çıkarılan kanunların büyük bir kısmı hiçbir zaman mahkeme önüne gelmez.
- 3- Realist teorinin destekçileri emsal kararların otoritesini zayıflatmakta ve içtihat hukukunun genellikle daha geniş sonuçlar dikkate alınmaksızın ‘aceleyle’ yapıldığını iddia etmektedir. Mahkemeler genellikle anlık kararlar vermek durumunda olduğundan refleksiyona daha az vakit ayırır. Mahkeme kendisine sunulan kanıt ve argümanlara güvenmek zorundadır; çünkü istatistiksel veriler, ekonomik tahminler, kamuoyu, anket vb. gibi daha geniş kanıtlara erişimi sınırlıdır.
- 4- Realist okul yargı kararlarında insan faktörünün rolünü abartmaktadır. Yargı kararlarının hakimlerin kişilik ve davranışlarının sonuçlarından ibaret olduğunu söylemek

isabetli değildir. Yargıçların kararlarını verirken göz önünde bulundurmaları gereken çok sayıda başka faktör bulunmaktadır.

- 5- Realist teori Amerika Birleşik Devletleri'nin yerel hukuki ortamıyla sınırlı olduğundan diğer hukuk teorilerinin aksine dünyanın diğer bölgelerinde evrensel bir uygulama ve karşılığa sahip değildir.
- 6- Realist teori *kavram* ile *kavramı yaratan unsur* ayırt edememektedir. Eğer hukuk, mahkemelerinin yaptığı şeyse; bilim ve dinin üniversitelerin öğrettiği şey; tıbbın, doktorun yazdığı reçete; sanatın, sanatçının ürettiği şey ve ayakkabının, ayakkabıcının yaptığı şey olduğunu söyleyebilmemiz gerekirdi. Fakat realite bunun tam tersidir. Hukuk mahkemelerin uyguladığı şey değildir; mahkemeler hukuku uygulayan kurumlardır.
- 7- Realist teori *içtihat* ile *içtihadi hukuk* arasında ayırım yapmakta zorlanmaktadır. Hukuki realizm ancak hukuk sistemi bütünüyle içtihatlar odaklı ilerleyen bir ülkede (İng. *case-law country*) ilerleme kaydedebilir. Zira sadece sözü edilen türden ülkelerde hukuk, kararlar yığını – olgu/olaylar bütünü -olarak görünür. Fakat içtihatların kendileri değil, hükmün (asıl) gerekçesi bağlayıcıdır; bunlara ise tümevarımsal olarak ulaşamaz. Burada gerekli olan amaçsal yorumdur. Ayrıca, yasama organının çıkardığı yasalar yerine mahkemelerin davranışı esas alma, yargıçların takdir yetkilerinin sınırlı tutulduğu bir ülkede hukuku anlamlandırma özelinde problemler yaratacaktır.

5. SONUÇ

Amerikan hukuki realizmi analitik pozitivizmi sosyolojik yaklaşımlarla harmanlayarak, hukuki formalizme karşı ampirik yönelimli bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Realistler hukuku,

mahkemelerin davalara nasıl karar vereceğine dair genelleştirilmiş öngörüler olarak tanımlar ve hukukun kesin/net olamayacağını savunur. Hukuki öngörülebirlilik mahkemeye sunulan spesifik olgulara bağlıdır. Hukuki realizm, meslekten olmayan veya hukuk eğitimi almış pek çok kişi tarafından benimsenen bir önermeye dayanır: Hukuk her ne olursa olsun, tekil davaların gerçek dünyadaki sonuçlarıyla ilgili ve bu sonuçlara bağımlıdır. Hukuk içsel ve zorunlu olarak bağlı bulunduğu ‘gerçek’ dünyadaki sonuçlara göre değerlendirilmelidir. İlgili sonuçlar hukukun ne olması gerektiğinden ziyade ne olduğuna odaklanan bir perspektifi beraberinde getirir. Söz konusu durum, hukuku yasa koyucunun yarattığı normlar olarak yorumlayan ve yargıçların hukuki uygulamaya dahil olsalar dahi hukukun yaratıcısı şeklinde ele alınamayacağını öngören hukuki formalist düşünceyle gerilim içerisindedir. Hukuk-dışı unsurların hukuk üzerindeki etkisine ve mahkemelerin davranışlarının önemine vurgu, hukuki pozitivistizmin sınırlarını genişletmiş; H. L.A Hart ve Joseph Raz gibi çağdaş hukuk felsefesinin önemli (pozitivist) isimlerini hukuk dilinin doğasını ve yargısal takdir yetkisini yeniden değerlendirmeye sevk etmiştir. Amerikan hukuki realizmi genellikle ortodoks hukuk kurumlarının politika tarafından “lekelenmemiş”, özerk ve doğrudan geçerli bir hukuki söylem sistemi sağladığı yönündeki klasik iddiaya meydan okumasıyla hatırlanacaktır. Klasik hukuk düşüncesinin hukuki kurumların politikadan bağımsız işlediği görüşüne karşılık, realist perspektif, hukuki muhakemenin doğasında mevcut olan ahlaki, politik ve sosyal unsurları ön plana çıkarmıştır. Bu (Amerikan) hukuki realizmin(in) günümüze bıraktığı belki de en önemli mirastır.

KAYNAKÇA

- Banks, C. P. (2017). *The American Legal Profession: The Myths and Realities of Practicing Law*. Washington DC : CQ Press.
- Burrus, B. R. (1962). American Legal Realism. *Howard Law Journal* 8, no. 1, 36-52.
- Faralli, C. (2005). The Legacy of American Legal Realism. *Scandinavian Studies in Law*, 48, 75–82.
- Frank, J. (1931). *Law and the Modern Mind*. New York: Coward-McCann.
- Friedmann, W. (1960). *Legal Theory*. London: Stevens and Sons Ltd.
- Goodhart, A. L. (1955). *English Law and the Moral Law*. Olney, MD: Stevens & Sons Ltd.
- Holmes Jr., O. W. (1897). The Path of the Law, *Harvard Law Review*, Vol. 10, No. 8, 457-478.
- Llewellyn, K. N. (1940). The Normative, the Legal, and the Law-Jobs: The Problem of Juristic Method, *Yale Law Journal*, Vol. 49, no: 8, 1355-1400.
- Llewellyn, K. N & Hoebel, E. A. (1941). *The Cheyenne Way-Conflict and Case Law in Primitive Jurisprudence*, Oklahoma: University of Oklahoma Press.
- Minda, G. (1995). *Postmodern Legal Movements: Law and Jurisprudence at Century's End*, New York: New York University Press.
- Stone, J. (1966). *Social Dimensions of Law and Justice*. London: Stevens & Sons Ltd.

NÖROBİLİM VE ETİK İLİŞKİSİ

Gökçe SARI¹

1. GİRİŞ

Nörolojik temeller, insan davranışları, düşünce süreçleri ve duygusal tepkilerin beyin ile sinir sistemi tarafından nasıl kontrol edildiğini anlamak amacıyla yapılan araştırmaların temelini oluşturur. Ancak, nörolojik bilgilerin etikle nasıl ilişkilendirildiği, ahlaki gelişmelerde önemli bir rol oynayan faktörleri içermektedir. Nörolojik temeller ve etik arasındaki ilişkiyi anlamak için üzerinde durulması gereken bazı temel konular mevcuttur. Bunlardan ilki özgür irade ve sorumluluktur. Nörolojik araştırmalar, karar verme süreçleri ve davranışlar üzerindeki nörobiyolojik etkileri ortaya koyar. Bu durum, özgür irade ve bireyin eylemlerinden sorumlu tutulma konularında etik soruları beraberinde getirir. Nörolojik temeller, suç ve ceza sistemleri gibi alanlarda, özellikle de suçluluğun nörolojik faktörlere bağlı olarak değerlendirilmesi konusunda ahlaki tartışmalara neden olabilir. Bir diğer temel konu kişisel mahremiyet ve gizlilik. Nörolojik araştırmalar, bireylerin zihinsel süreçleri hakkında derinlemesine bilgi sağlar. Bu durum, kişisel mahremiyet ve gizlilik konularını gündeme getirir. Nörolojik bilgilerin nasıl kullanılacağı, saklanacağı ve

¹ Dr. Arş. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi A.B.D. gokcebaskesen@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7760-3828.

paylaşılabacağı konularında etik standartların belirlenmesi gerekmektedir².

Nörolojik temellerin anlaşılması aynı zamanda zihinsel güçlendirme teknolojilerinin geliştirilmesini sağlamaktadır. Bu teknolojilerin etik kullanımı, bireylerin doğal yeteneklerini artırmak amacıyla nasıl kullanıldığı ve olası ahlaki sınırların nerede çizildiği konusunda düşünülmesi gereken bir alanı oluşturmaktadır.³ Toplumsal eşitsizlik ve ayrımcılık noktasında ise nörolojik araştırmaların sonuçları, farklı gruplar arasındaki biyolojik farklılıkları vurgulayabilir. Bu durum, toplumsal eşitsizlik ve ayrımcılık konularını ahlaki bir perspektiften değerlendirmeyi gerektirir. Nörolojik temellere dayalı bilgilerin kullanımının, toplum içinde adaleti nasıl etkileyebileceği üzerine düşünmek önemlidir. Nörolojik temeller, eğitim süreçlerinde ve bilinç kontrolüyle ilgili etik konuları da gündeme getirir. Bilgiye erişim, zihinsel kapasiteyi geliştirme ve düşünceyi yönlendirme konularında etik normların belirlenmesi gereklidir⁴. Nörolojik temeller ve etik arasındaki bu etkileşim, bilimin topluma etik ve adil bir şekilde hizmet etmesini sağlamak adına önemlidir. Bilim insanları, nörolojik araştırmalar yaparken etik kurallara uymalı, bilgiyi kullanırken toplumsal etkileri düşünmelidir. Ayrıca, toplumun da bu gelişmelere etik bir perspektiften katılımı ve bu alandaki ahlaki sorumlulukları sıkı bir şekilde takip etmesi gereklidir.⁵

² Keçeci, T. ve Çolak, I. (2022). "Nöroteknolojideki Gelişmeler Işığında Beyni Anlama Arayışımızın Etik Sınırları ve Nöroetik Olgusu". *Reflektif Sosyal Bilimler Dergisi* 3.1, 139.

³ Shook, J. R. (2012). "Neuroethics and the possible types of moral enhancement." *AJoB Neuroscience* 3.4, 9.

⁴ Levy, N. (2011). "Neuroethics: A new way of doing ethics." *AJOB neuroscience* 2.2, 5.

⁵ Farisco, M., Arleen S. Kathinka, E. (2018). "Neuroethics: A conceptual approach." *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics* 27.4, 722.

Giderek gelişen teknik ve teknolojilerin kullanımı hızlı keşif ve gelişmelere yol açarak beyin araştırmaları aracılığıyla tıptan kamusal hayata, ulusal güvenliğe kadar pek çok alanda çok yönlü uygulamalara dönüşmektedir. Öyle ki, yakın tarihte bilim kurgu sayılan pek çok konu, günümüzde mümkün hale gelmiştir. Bunun yanında nörofarmakolojiden nöroteknolojiye kadar beyni iyileştirmeyi, değiştirmeyi, etkilemeyi, tedavi etmeyi veya geliştirmeyi amaçlayan teknolojiler, iyi niyetli amaçlardan ziyade nöroteknolojik araçlar olarak birer birer üretilmeye başlanmıştır. Sinirbilimdeki tüm bu son gelişmeler, çeşitli bağlamlarda insan bilgisini artıran ve geliştiren yenilikçi uygulamaların önünü açarken, aynı zamanda birçok etik soru ve endişeyi de gündeme getirmektedir. Nöroteknolojideki tüm bu gelişmelerin sonucunda ortaya çıkan bu gibi durumlar günümüzde nöroetik alanının odak noktasını oluşturmaktadır. Nöroetikte tartışılan konuların bazıları geleneksel tıp etiğinden aşına olduğumuz spesifik problemler olsa da nöroetiğin ahlak felsefesi bağlamında tartışılması çok daha derin bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶ Bu çalışmanın amacı nörolojik temeller ve etik arasındaki ilişkinin incelenerek nörolojik gelişmelerin ahlaki ve sosyal boyutunun tartışılması ve aynı zamanda bu gelişmelerin etik alanına bir katkısının olup olamayacağının irdelenmesidir. Bu bağlamda günümüze kadar yapılan araştırmalar incelenerek bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur.

2. AHLAKİ BİLİŞ VE DAVRANIŞIN RASYONEL BİR SÖYLEMİ OLARAK NÖROETİK

Nöroetik, ahlaki biliş ve davranışın temelinde yatan nörolojik ve etik ilkeleri inceleyen bir disiplin olarak düşünülebilmektedir. Bu alan, nörobilim ve etik bilimlerin

⁶ Vidal, F. (2019). "What makes neuroethics possible?." *History of the Human Sciences* 32.2, 44-45.

birleşimini temsil eder. Nöroetik, bireylerin ahlaki kararlarını, etik değerlendirmelerini ve davranışlarını anlamak için nörolojik süreçleri ve beyin aktivitesini inceler. Rasyonel bir söylemle nöroetik, bilişsel süreçlerin, nöral mekanizmaların ve etik değerlerin birbirine nasıl bağlı olduğunu anlamaya çalışmaktadır.⁷

Nöroetik perspektifin odaklanmakta olduğu bazı temel noktalar bulunmaktadır. Nöroetik, bireylerin ahlaki kararlarını almalarında rol oynayan nöral süreçleri araştırır. Beyin bölgelerinin, özellikle de duygusal değerlendirme ve etik değerlendirme ile ilişkilendirilen bölgelerin, ahlaki kararlar üzerindeki etkilerini inceleyerek, beyin aktivitesinin ahlaki bilişle nasıl etkileşimde bulunduğunu anlamaya çalışmaktadır. Mesela empati, nöroetik açısından önemli bir kavramdır. Empatik yeteneklerin, başkalarının duygusal durumlarını anlama ve paylaşma yeteneklerini bireylerin ahlaki kararlarını etkilediği düşünülmektedir.⁸ Bu konuda nöroetik, beyin içindeki empatik nöral devreleri araştırarak, empati ile ahlaki davranışlar arasındaki bağlantıyı anlamaya çalışır. Nöroloji ve etik deyince akla şüphesiz etik değerlerin nörolojik temelleri gelmektedir. Nöroetik, etik değerlerin nörolojik temellerini inceleyerek, insanların hangi değerlere daha fazla vurgu yaptıklarını ve bu değerlerin beyin aktivitesi üzerindeki etkilerini araştırır. Bu, ahlaki değerlerin bilişsel süreçlerle nasıl etkileşime girdiğini anlamak açısından önemlidir. Ahlaki gelişimin insan yaşamı süresince evrelerini değerlendirmek ve bunu nörolojik gelişimle desteklemek de önemlidir. Çocukluk dönemindeki ahlaki gelişimin nöroetik açıdan incelenmesi, etik değerlerin nöral temellerinin nasıl şekillendiğini anlamak açısından önem

⁷ Songhorian, S. (2019). "The Methods of Neuroethics: Is the Neuroscience of Ethics Really a New Challenge to Moral Philosophy?." *Rivista internazionale di Filosofia e Psicologia* 10.1, 11.

⁸ Levy, Neil. (2009), "Neuroethics: Ethics and the sciences of the mind." *Philosophy Compass* 4.1, 76.

taşımaktadır. Bu, eğitim ve sosyal etkileşimlerin, beyin gelişimi üzerindeki uzun vadeli etkilerini anlamak için de kullanılabilir. Dolayısıyla ahlaki kararlar, genellikle bireylerin etik değerlendirmeleriyle şekillenir. Nöroetik, bireylerin ahlaki kararlarını almalarında etkili olan nörolojik süreçleri analiz ederek, bu karar alma süreçlerini daha iyi anlamaya çalışır.⁹

Nöroetik çalışmaları, etik sorular ve tartışmalar açısından önemli bilgiler sunmaktadır. Bu disiplin, özellikle ahlaki sorumluluk, özgür irade ve ahlaki değerlerin evrenselliği gibi konularda etik tartışmalara ışık tutar. Buradan hareketle nöroetik, bireylerin ahlaki kararlarını, değerlendirmelerini ve davranışlarını anlamak için nörolojik temelleri inceleyen bir disiplindir denilebilir.¹⁰ Bu yaklaşım, nöroloji ve etik arasındaki karmaşık ilişkileri anlamaya çalışarak, ahlaki bilginin ve davranışın daha derin bir anlayışını sağlamayı amaçlar. Son yirmi yılda nörobilim ve nöromühendislik alanlarındaki teknolojik gelişmeler, nöroteknolojik yeniliklerin klinik dışı sektörlere de yayılmaya başlamasıyla birlikte konunun etiği ve potansiyel sosyal etkisi üzerine akademik yansımaların önünü açmaya başlamıştır. Bir başka deyişle, nöroteknoloji kavramı, esas olarak insan beyni ile nöronal aktivitenin kaydedilebildiği ve/veya etkilenebildiği doğrudan bir bağlantı kuran heterojen yöntemleri, sistemleri ve araçları tanımlamak için kullanılan kapsayıcı bir kavram olarak düşünülebilir.¹¹ Aslında nöroteknolojide gelişen teknolojinin yanında yaşanan yeni süreçler, akademik ve kamusal ilginin artması sonucunda sinirbilim çatısı altında tamamen yeni kavram ve bileşenler ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında en çok “nöroetik” ve “nörohukuk” kavramları dikkat çekmektedir.

⁹ Babić, J. (2014). "Neuroethics and philosophy." *Filozofija i društvo* 25.2, 193.

¹⁰ Buller, T. (2018). "The new ethics of neuroethics." *Cambridge quarterly of healthcare ethics* 27.4, 559.

¹¹ Holtzman, G. S. (2018). "Normative moral neuroscience: the third tradition of neuroethics." *Journal of the American Philosophical Association* 4.3, 423.

Evers'a göre nöroetik; insan beyninin tedavisinde, mükemmelleştirilmesinde veya istenmeyen istilasında ve sinir bozucu manipülasyonunda doğru ve yanlışın, iyi ve kötünün incelenmesi olarak tanımlanabilmektedir.¹²

Uluslararası Nöroetik Topluluğu (INS) 2006 yılında ABD'nin Kaliforniya eyaletindeki Asilomar Konferans Merkezi'nde yapılan toplantıda alınan karar sonucunda kurulmuş ve nöroetik ve nörohukukun akademik disiplinler olarak kurumsallaşması yönünde ilk bilimsel girişimler yapılmıştır. Tüm bu öncü çalışmaların sonucunda INS, sinir bilimindeki ilerlemelerin sosyal, hukuki, etik ve politik sonuçlarını araştırmaya adanmış en büyük akademik topluluk olma yolunda somut adımlar atmaya başlamıştır. İlk zamanlarda akademik olarak yayılmaya başlayan bu yeni hareket, akademik camiyı ele geçirmeye ve sonunda halka yayılmaya başlamıştır. 1990'larda ve 2000'lerin başında nöroetik hakkındaki düşüncelerin en önemli üç ana konu üzerinde yoğunlaştığı belirlenmiştir:

- a. Nootropik ilaçlarla bilişsel aktivitenin etik kabul edilebilirliğinin kontrol edilmesi,
- b. Özellikle ahlaki sorumluluk ve hukuki suçluluk kavramlarına odaklanarak, özgür irade sinirbiliminin felsefi-yasal sonuçlarının incelenmesi,
- c. Nörogörüntüleme ve özellikle zihin okumaya ilişkin yeni teknolojilerin nöroetik açıdan değerlendirilmesi.

13

¹² Evers, K. (2007). "Towards a philosophy for neuroethics: An informed materialist view of the brain might help to develop theoretical frameworks for applied neuroethics." *EMBO reports* 8.S1, 49.

¹³ Lanzilao, E. et al. (2013). "Advancing Neuroscience on the 21 st– Century World Stage: The Need for and a Proposed Structure of an Internationally Relevant Neuroethics." *Ethics in Biology, Engineering and Medicine: An International Journal* 4.3, 71.

Bu yüzyılın başından bu yana, sinirbilimin haklar, yetkiler ve ilgili yükümlülükler gibi etik sonuçlarını analiz etme yolları, sinirbilim ve nöroteknolojinin etik-yasal zorluklarıyla birlikte "nörohaklar" başlığı altında birleştirilmiştir. Zamanla nöroteknolojideki yeni gelişmeler öğrenildikçe nöroetik konusu tekrar tekrar gündeme gelmeye başlamıştır¹⁴. Aslında Rafael Yuste ve Sara Goering'in koordine ettiği 25 kişilik bir araştırma ekibinin 2017 yılında Nature dergisinde yayınlanan bir makalesi sinir hakları konusundaki tartışmayı alevlendirmiş ve güçlendirmiştir. Bu makalede yazarlar nöroteknoloji ve yapay zekâ ile ilgili üç endişeyi özetlemektedir: "Gizlilik ve rıza, faillik ve kimlik, büyütme ve önyargı." ¹⁵ Bütün bu sorunlara karşı, basitçe söylemek gerekirse, sinirbilimsel araştırma ve etik akıl yürütmenin birleşimi olan nöroetiğin, hem araştırmacılar hem de toplum gözünde ilk olarak; insanların nasıl etik kararlar verdiklerini inceleyen ve esas olarak insanın işleyişini ele alan bir çalışma alanı, ikinci olarak ise sinirbilimsel araştırmaların etik, sosyal ve hukuki sonuçlarını, araştırma yöntemlerini ve sonuçlarını inceleyen bir araştırma alanı olarak değerlendirilmiştir. İkinci değerlendirmeden hareketle nöroetik, esas olarak hızla gelişen nörobilimsel teknolojiler, artan sayıda araştırma ve keşifler ve ileri uygulamalar karşısında gerekli etik sınırları, sorumlulukları ve görevleri belirlemeye çalışır. Tüm bu sürecin doğru gelişebilmesi için ahlak felsefesinin uygulamalı etiğin teorik ve pratik düzeyindeki katkısı çok önemli ve gereklidir. Pek çok araştırma için nöroetiğin ilgi çekici kısmı, nörogörüntüleme ve çeşitli nörofizyolojik (psikofiziksel) ölçüm tekniklerinin tıbbi olmayan ve bilimsel amaçlarla kullanımının etik olarak değerlendirilmesidir. Yukarıda da belirtildiği gibi

¹⁴ Salles, A., Evers, K., Farisco. M. (2019). "Neuroethics and philosophy in responsible research and innovation: the case of the human brain project." *Neuroethics* 12, 206.

¹⁵ Yuste, R. et al. (2017). "Four ethical priorities for neurotechnologies and AI." *Nature* 551.7679 (2017): 159-163.

seçim sürecinde seçmenin zihin okuması ve kanalize edilmesi akılcı ve bilimsel olarak sorgulanmalıdır.¹⁶

3. NÖROBİLİMİN AHLAK FELSEFESİ ALANINA KATKISI

Nörobilimin ahlak felsefesi alanında, insan davranışlarını ve zihinsel süreçleri anlama çabalarımızı derinleştirerek, etik soruları daha karmaşık hale getirmiştir. Bu disiplin, nörobilimin getirdiği yeni bulgular ve teknolojik gelişmelerin etik boyutlarını inceleyerek, insan davranışlarının nörobiyolojik temellerini değerlendirmeye çalışır.¹⁷ Nörobilim, beynin yapı ve işleyişi ile ilgili giderek daha fazla bilgi üretirken, bu bilgilerin insan davranışları, karar verme süreçleri ve duygusal tepkiler üzerindeki etkilerini anlamak önem kazanmaktadır. Bu bağlamda, nörobilim, ahlak felsefesi alanında çeşitli soruları gündeme getirir.¹⁸

Birinci olarak, nörobilimin ahlak felsefesine katkısı, insanların özgür irade ve sorumluluk konularındaki geleneksel düşünceleri sorgulamasıdır. Beyin aktivitelerini inceleyen nörobilim, kararlarımızın ne kadar özgür olduğu ve bir eylemi gerçekleştirme yeteneğimizin ne kadar kontrol altında olduğu konularında yeni bakış açıları sunar. Bu, suç ve ceza sistemlerinin, özgür iradeyi temel alan yaklaşımlarını gözden geçirmemize neden olabilir.¹⁹ Dolayısıyla felsefe ve özellikle etik

¹⁶ Smith, M. J. (2010). "Conceptualizing the "Self" in Neuroethics: An Appeal to Philosophy of Mind." *AJOB Neuroscience* 1.3, 16.

¹⁷ Sinaci, M. (2018). "Neuroethics and Moral Enhancement: The Path to a Moral World?" *Ethics of Emerging Biotechnologies: From Educating the Young to Engineering Posthumans*. Trivent Publishing, 42.

¹⁸ Shook, J. R. ve James G. (2014). "A principled and cosmopolitan neuroethics: considerations for international relevance." *Philosophy, Ethics, and Humanities in Medicine* 9, 7.

¹⁹ James, G., Becker, K. ve Shook, J.R. (2016). "On the" Neuroscience of Ethics"-Approaching the Neuroethical Literature as a Rational Discourse on Putative

alanında tartışılması gereken bir durum ortaya çıkmaktadır. İkinci olarak, nörobilim, zihinsel hastalıkların nörobiyolojik temellerini anlamamıza ve bu hastalıkların etik boyutlarını düşünmemize yardımcı olabilir. Hastalıkların biyolojik kökenlerini anlamak, bu durumları yaşayan bireyleri daha iyi desteklememize ve toplumsal açıdan daha etik bir bakış açısı geliştirmemize katkı sağlayabilir.²⁰ Üçüncü olarak, nörobilimin ahlak felsefesine katkısı, nöroteknoloji ve beyin-geliştirme konularındaki etik soruların ele alınması hususundadır. Mesela zihinsel güçlendirme teknolojilerinin etik sınırları ve bu teknolojilerin toplumsal etkileri, nörobilimle birlikte ahlak felsefesi gündemine taşınabilir.²¹

Dünyadaki en karmaşık canlı insandır, diyebiliriz. Ve insan zihni onu diğer canlılardan daha çekici ve karmaşık kılmaktadır. İnsan davranışının sinirsel temelini anlama kararlılığı, yüzyıllardır süren sinirbilim araştırmalarının temelini oluşturmaktadır. Çünkü belki de bu karmaşık insan zihnini tatmin edebilecek tek şey budur. Felsefenin bilinç, hafıza, ruh, din, ahlak, özgür irade ve varoluş gibi temel sorunları, sinir bilimi alanının gelişmesiyle yeniden değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Günümüzde sinirbilim araştırmaları sadece araştırmacıların değil toplumun da ilgisini çekmektedir.²² Nöroetik, kelimenin tam anlamıyla birkaç farklı konuyu ve kaygıyı bir araya getiren, iç içe geçmiş bir kelimeyi temsil etmekten daha fazlası olarak disiplinlerin kesişiminde organize ve ayrı bir çalışma alanıdır. Görevlerinden biri, etik kavram ve davranışların sinir ağları

Neural Processes of Moral cognition and behavior." *Journal of Neurology & Neuromedicine* 1.6, 84.

²⁰ Darragh, M., Buniak, L. ve James, G. (2015). "A four-part working bibliography of neuroethics: part 2–neuroscientific studies of morality and ethics." *Philosophy, Ethics, and Humanities in Medicine* 10, 15.

²¹ Bongrae, S. (2020). "Autistic Moral Agency and Integrative Neuroethics." *Does Neuroscience Have Normative Implications?* 197.

²² Veljko, D. (2021). "The normative implications of recent empirical neuroethics research on moral intuitions." *Neuroethics* 14.3, 454.

hakkında araştırma ve tartışmanın önünü açmaktır. İkincisi, nöroetik, sinirbilim araştırmalarının kullanımını sorgular ve çeşitli ahlaki alanlarda ve yeni bilgilerden kaynaklanan etik ikilemlerle sonuçlanmaktadır. Bu özelliği ile uygulamalı etiğin tamamen yeni bir alanı olarak kabul edilebilir.²³ Nöroetiğin temel kaygısı, sinirbilimin zihnin sinirsel bağlantılarını tanımlama ve tedavi etme konusunda ilerlemesi durumunda ortaya çıkan etik sorunlardır. Etik alanındaki problemlerin, ikilemlerin çözümünde bir yol gösterici olarak düşünülebilmesi ihtimalinin de yanında nöroetik alanı, sinirbilim araştırmalarının ve uygulamalarının etik, sosyal ve yasal sonuçlarının incelenmesini içermektedir. Bu bağlamda nöroetik, ahlak felsefesi ve sinir biliminin beşerî bilimlerle etkileşime girdiği disiplinler arası bir alanı tanımlar; sinirbilim araştırmaları ve klinik uygulamalar kamuya açıklandığında ortaya çıkabilecek etik sorunlara odaklanmaktadır.²⁴ Dolayısıyla nörobilimin ahlak felsefesi alanına katkısı olarak insan doğasını anlamamızın ve bu anlayışın etik soruları ortaya çıkarması kabul edilebilir. Bu alan, bilim ve etik arasındaki karmaşıklığı keşfetmek ve nörobilim geliştikçe ortaya çıkan yeni soruları ele almak için önemli bir zemin sağlamaktadır.

4. NÖROBİLİM ARAŞTIRMALARININ AHLAK FELSEFESİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Nörobilim, gün geçtikçe hızla ilerleyen ve insan beyninin karmaşıklığını anlama yolunda önemli adımlar atan bir bilim dalıdır. Ancak, bu ilerlemelerin ahlaki boyutları da dikkatle ele

²³ . G.C. (2019). "Non-naturalistic neuroethics for moral neuroeducation." *Moral neuroeducation for a democratic and pluralistic society*, 23.

²⁴ Metselaar, S., Gerben, M., Widdershoven, G. (2017). "Moral case deliberation: Its value for neuroethics." *AJOB Neuroscience* 8.1, 24.

alınmalıdır. İleriye dönük nörobilim araştırmalarının niteliği, ahlak felsefesi bağlamında çeşitli soruları gündeme getirmektedir. Birinci olarak, nörobilim araştırmalarının ileriye dönük adımları, bireylerin zihinsel mahremiyeti ve kişisel gizliliği açısından önemli etik endişelere neden olabilir. Beyin aktivitesini ölçen teknolojilerin gelişmesi, düşünce ve duygusal durumlarımızın daha hassas bir şekilde anlaşılmasına olanak tanır.²⁵ Ancak, bu bilgilerin nasıl kullanılacağı ve kişisel mahremiyetin nasıl korunacağı konularında ahlaki standartların belirlenmesi gereklidir. İkinci olarak, nörobilim araştırmalarının etik boyutu, zihinsel güçlendirme ve geliştirme teknolojilerine yönelik ileriye dönük adımları kapsar. Beyin-geliştirme teknolojileri, öğrenme kapasitesini artırma veya zihinsel hastalıkları tedavi etme potansiyeli taşır. Ancak, bu teknolojilerin kullanımıyla ilgili etik normlar, bireylerin doğal yeteneklerini artırmanın sınırlarını belirlemek ve olası adaletsizlikleri önlemek adına düşünülmelidir. Üçüncü ve son olarak, nörobilim araştırmalarının ileriye dönük adımları, toplumsal eşitsizlik ve ayrımcılık konularını da ele almalıdır²⁶. Beyin araştırmalarının sonuçları, farklı gruplar arasındaki biyolojik farklılıkları vurgulayabilir ve bu durum, ahlaki açıdan hassas konuları ortaya çıkarabilir. Bu noktada, bilimsel bilgilerin toplumsal etkilerini dikkate almak ve araştırmaların potansiyel olarak yanlış kullanımlarını öngörmek önemlidir²⁷. Bu bağlamda nörobilim araştırmalarının ileriye dönük adımları, ahlak felsefesi bağlamında ele alınmalı ve insanlık için olumlu bir etki yaratma potansiyeli taşınmalıdır. Araştırmacılar, etik ilkeleri gözeterek, bilimin insan hayatına ve

²⁵ Loveless, S. E ve Giordano, J. (2014). "Neuroethics, painience, and neurocentric criteria for the moral treatment of animals." *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics* 23.2, 167.

²⁶ Salles, A. ve Evers. K. (2017). "Social neuroscience and neuroethics: A fruitful synergy." *Neuroscience and social science: The missing link*, 539.

²⁷ Songhorian, S. (2015). "Neuroethics: The Relation Between Philosophical Reflection and Empirical Research." *Biblioteca Della Libertà* 50.213, 67.

topluma olumlu katkılarda bulunmasını sağlamak için çaba göstermelidirler. Bu çerçevede, ileri nörobilim araştırmalarının etik standartlara uygunluğu, bilimsel gelişmelerin toplumsal yarara hizmet etmesini sağlamak adına kritik bir öneme sahiptir²⁸.

Nörobilim araştırmaları, insan beyninin yapısını ve işleyişini anlamak amacıyla giderek daha fazla ilerleme kaydetmektedir. Ancak, bu araştırmaların sosyal açıdan değerlendirilmesi, ahlak felsefesi perspektifinden ele alınarak çeşitli önemli soruları ortaya çıkarmaktadır. Zira nörobilim araştırmalarının sosyal açıdan ahlak felsefesi perspektifinden değerlendirilmesi, toplumun değerleri ve normlarıyla uyumlu olma sorumluluğunu içerir. Nörobilim araştırmalarının sonuçları, bireylerin zihinsel yetenekleri, duygusal tepkileri ve davranışları hakkında derinlemesine bilgiler sağlayabilir²⁹. Bu bilgilerin toplumsal etkileri, özellikle etik normlara uygunluğu konusunda dikkatli bir değerlendirme gerektirir. Nörobilim araştırmalarının etik boyutu, bireylerin özgürlük ve özerklik haklarını koruma gerekliliğini de içermektedir. Beyin araştırmalarının ilerlemesi, insanların düşünce ve davranışlarına müdahale edebilecek teknolojilerin geliştirilmesine yol açabilir. Bu durum, bireylerin kendi düşünce ve davranışları üzerinde kontrol sahibi olma hakkına zarar verebilecek etik sorunları ortaya çıkarır³⁰. Ayrıca nörobilim araştırmalarının sosyal açıdan değerlendirilmesi, potansiyel ayrımcılık ve eşitsizlik konularını içerir. Alandaki araştırmalar, farklı gruplar arasındaki biyolojik farklılıkları vurgulayabilir ve bu durum, ahlaki açıdan hassas konuları

²⁸ Avram, M. et al. (2014). "Neural correlates of moral judgments in first-and third-person perspectives: implications for neuroethics and beyond." *BMC neuroscience* 15.1, 6.

²⁹ Racine, E. et al. (2017). "Can neuroscience contribute to practical ethics? A critical review and discussion of the methodological and translational challenges of the neuroscience of ethics." *Bioethics* 31.5, 330.

³⁰ Cheung, E. H. (2009). "A new ethics of psychiatry: neuroethics, neuroscience, and technology." *Journal of Psychiatric Practice*® 15.5, 396.

gündeme getirebilir. Bu noktada, bilim insanlarının ve toplumun, nörobilim araştırmalarının potansiyel olarak ayrımcı ve haksız uygulamalara yol açmasını engellemek için önleyici adımlar atması önemlidir³¹. Yani nörobilim araştırmalarının sosyal açıdan ahlak felsefesi perspektifinden değerlendirilmesi, bilimin topluma olumlu bir şekilde hizmet etmesini sağlamak adına önemlidir. Araştırmacılar, etik ilkeleri gözeterek çalışmalı ve toplumsal etkileri düşünerek bilimsel bilgileri doğru bir şekilde kullanılmalıdır. Toplum, nörobilim araştırmalarının etik standartlara uygunluğunu denetlemeli ve bu alandaki gelişmelerin insan haklarına saygılı olmasını sağlamak için aktif bir rol oynamalıdır³².

Nörobilim araştırmalarının ahlaki değerlendirmesinde karşılaşılan bir önemli faktör de kişisel mahremiyet ve gizlilik konusudur. Beyin aktivitesini inceleyen teknolojilerin gelişmesi, bireylerin düşünceleri ve duygusal durumları hakkında derinlemesine bilgi sağlayabilir ve bu durum, bireylerin özel düşünceleri ve zihinsel durumlarına saygı gösterilmesi gerektiği etik soruları gündeme getirir. Nörobilim araştırmalarının etik boyutu, özgür irade ve kişisel sorumluluk konular da karar verme süreçlerimizin ve davranışlarımızın nörobiyolojik temellerini ortaya koymaktadır³³. Bireylerin kendi eylemleri üzerinde ne kadar kontrol sahibi oldukları ve bu eylemlerden ne kadar sorumlu tutulabilecekleri konularında ahlaki soruları da böylece açığa çıkmış olur. Nörobilim araştırmalarının etik açıdan değerlendirilmesi, zihinsel güçlendirme teknolojilerine yönelik potansiyel kullanım ve istismar konularına da değinmektedir.

³¹ Ishida, S. et al. (2023). "A comparative review on neuroethical issues in neuroscientific and neuroethical journals." *Frontiers in Neuroscience* 17, 63.

³² Buchhammer, B. (2018). "Moral Enhancement Theory: A Challenge for Moral Philosophy." *Challenges and Opportunities from the Perspectives of Contemporary Philosophy and Religion*, 173.

³³ Gini, A. et al. (2015). "Keeping the human: neuroethics and the conciliation of dissonant values in the 21st century." *Neuroscience and Neuroeconomics*, 7.

Beyin geliştirme teknolojileri, zihinsel kapasiteyi artırmak veya zihinsel hastalıkları tedavi etmek amacıyla kullanılabilir. Ancak, bu teknolojilerin sınırlarının belirlenmesi ve olası etik sınırların çizilmesi gerekmektedir³⁴.

Sonuç olarak, nörobilim araştırmalarının ahlaki açıdan değerlendirilmesi, bilimin toplumsal etik standartlarla uyumlu olmasını sağlamak adına kritik bir öneme sahiptir. Bilim insanları, araştırmalarını yürütürken etik kurallara uymalı ve bilimsel keşiflerin insan haklarına ve toplumsal değerlere saygılı olmasına özen göstermelidirler. Toplumun da bu sürecin bir parçası olarak etik standartlara katkıda bulunması ve araştırmaların potansiyel etik risklerini değerlendirmesi önemlidir. Bu sayede nörobilim, insan toplumuna fayda sağlayacak, adaleti gözetebilecek ve etik değerlere uygun şekilde ilerleyebilecek bir alana dönüşebilir.

5. SONUÇ

Nörolojik gelişmeler, beyin ve sinir sistemi üzerindeki araştırmalardaki ilerlemelerle birlikte, özgür irade ve sorumluluk kavramları üzerindeki düşünceleri daha da karmaşık hale getirmektedir. Bu gelişmeler, insan davranışlarının ve karar verme süreçlerinin nörolojik temellerini anlamamıza olanak tanıdığı gibi, özgür irade ve bireylerin eylemlerinden sorumlu tutulmalarına dair klasik anlayışları da sorgulamamıza neden olmaktadır. Beyin araştırmalarındaki ilerlemeler, bir yandan bireylerin davranışlarının nörolojik temellerini daha iyi anlamamıza katkı sağlarken; diğer yandan, bu anlayış, bireylerin özgür iradeye sahip olup olmadığı ve eylemlerinden ne kadar sorumlu tutulabilecekleri konusunda felsefe/etik alanında

³⁴ Schleim, S. ve Felix S. (2011). "Philosophical implications and multidisciplinary challenges of moral physiology." *TRAMES: A Journal of the Humanities and Social Sciences* 15.2, 133.

karmaşık sorular ortaya koymaktadır. Özellikle, bir kararın nörolojik süreçlerle nasıl etkilendiği ve ne ölçüde önceden tahmin edilebileceği gibi konular, özgür irade ve sorumluluğun klasik tanımlarını sarsan önemli tartışma konuları haline gelmiştir. Nörolojik gelişmelerin özgür irade ile olan ilişkisi, bir yandan bireylerin bilinçli kararlarını ve eylemlerini anlamamızı kolaylaştırırken diğer yandan bu süreçleri belirleyen nörobiyolojik faktörlerin karmaşıklığını gösterir. Örneğin, bir kişinin bir eylemi gerçekleştirmesi veya bir karar vermesi sırasında beyin aktivitelerini gözlemlemek, bu kararın bilinçli mi yoksa bilinçsiz mi olduğunun anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Ancak bu durum, bireyin tamamen özgür iradeye sahip olup olmadığı ve nörolojik faktörlerin bu kararları nasıl etkilediği konularında daha fazla soru ortaya çıkarır. Bu bağlamda, nörolojik gelişmelerin etkisi altında özgür irade ve sorumluluk kavramlarının yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir. Belki de özgür irade ve sorumluluğun daha esnek ve bağlamdan bağımsız tanımlarının yapılması, bireylerin nörolojik temellerle birlikte bu kavramlara daha iyi entegre edilmesine olanak tanıyabilir. Ayrıca, nörolojik bilgilerin kullanımının hukuki ve etik normlara uygun bir şekilde düzenlenmesi, bireylerin haklarına saygı gösterilmesi açısından kritik bir öneme sahiptir. Neticede nörolojik gelişmeler, özgür irade ve sorumluluk konularında daha karmaşık bir düşünce gerektirir. Bu alandaki ilerlemelerin hem bilim dünyasında hem de toplumda etik normlar ve hukuki düzenlemeler açısından daha ileri düzeyde bir anlayışı beraberinde getirmesi önemlidir.

Nörolojik gelişmeler, insan beyninin karmaşıklığını anlama yolundaki ilerlemelerle birlikte, kişisel mahremiyet ve gizlilik konularını da ön plana çıkarmaktadır. Bu gelişmeler, bireylerin zihinsel süreçleri hakkında daha derinlemesine bilgi elde etme kapasitesini artırırken, aynı zamanda bu bilgilerin toplanması, saklanması ve kullanılması ile ilgili etik soruları da

gündeme getirmektedir. Nörolojik gelişmelerin kişisel mahremiyet ile olan ilişkisi, bireylerin düşünce ve duygusal durumlarına dair özel bilgilerin nasıl elde edildiği konusunda endişelere neden olur. Beyin aktivitelerini ölçen teknolojilerin gelişimi, bireylerin zihinsel mahremiyetinin ihlal edilebileceği bir potansiyeli beraberinde getirir. Bu durum, bilim insanlarının ve araştırmacıların, nörolojik verilerin toplanması sırasında etik standartlara uymalarını gerektirir. Ayrıca elde edilen nörolojik verilerin nasıl saklandığı ve paylaşıldığı konularını içerir ve bu verilerin güvenli bir şekilde muhafaza edilmesi, bireylerin kimliklerinin korunması ve potansiyel istismarlara karşı önlemlerin alınması gerekliliğini ortaya koyar. Bilim dünyasında, bu verilerin paylaşılması ve işlenmesi sırasında sıkı etik kurallara uyulması önemlidir. Nöro-teknoloji alanındaki ilerlemelerle bu ilişki daha da karmaşık hale gelmektedir. Zihinsel güçlendirme teknolojileri, bireylerin beyin aktivitelerini ölçme ve müdahale etme yeteneğini artırabilir ancak bu teknolojilerin kullanımı, bireylerin düşünce süreçleri üzerinde kontrol sahibi olma haklarına saygı gösterilmesi gerektiği konusunda etik sorular ortaya çıkarır. Nörolojik gelişmelerin kişisel mahremiyet ve gizlilik konularında dikkatli bir değerlendirmeye ihtiyaç duyduğu açıktır. Bilim insanları, araştırmacılar ve teknoloji uzmanları, nörolojik verilerin toplanması ve kullanılması sırasında etik ilkeleri gözetmeli ve bireylerin mahremiyet haklarına saygı göstermelidir. Ayrıca, bu alandaki hukuki düzenlemelerin ve etik kuralların, nörolojik araştırmaların ve teknolojilerin kullanımını güvenli ve etik bir şekilde düzenlemeye yönelik olması önemlidir. Bu sayede, nörolojik gelişmelerin toplum için faydalı olması sağlanabilirken bireylerin hakları da korunabilir.

Nöroetiğin ana araştırma alanlarından olan zihinsel güçlendirme, bireylerin zihinsel yeteneklerini artırmayı amaçlayan teknolojik gelişmeleri içerir. Bu alandaki nörolojik gelişmeler, zihinsel güçlendirme teknolojilerinin potansiyelini

genişletirken, aynı zamanda etik, sosyal ve psikolojik soruların da irdelenmesi gerekmektedir. Gelişen teknolojiler beyin fonksiyonlarını anlamamıza ve manipüle etmemize olanak tanıyan bilgileri içermektedir. Nörobilim araştırmaları, öğrenme, hafıza ve bilişsel yeteneklerle ilgili nörolojik süreçleri aydınlatırken, bu bilgiler zihinsel güçlendirme teknolojilerinin geliştirilmesine katkı sağlar. Ayrıca nörolojik gelişmeler, zihinsel güçlendirme teknolojilerinin etik kullanımını ve potansiyel etkilerini düşünmemizi gerektirmektedir. Bu teknolojilerin kullanımı, bireylerin doğal yeteneklerini artırabilir, öğrenme süreçlerini hızlandırabilir veya zihinsel sağlık sorunlarına çözümler sunabilir. Ancak, bu güçlendirme potansiyeli ise ahlaki normlar, adalet, eşişsizlik ve bireylerin özgürlüğü gibi konularda etik soruları da beraberinde getirmektedir. Bunların yanı sıra gelişmeler toplumsal ve psikolojik dinamikleri de etkileyecektir. Bu teknolojilerin yaygınlaşması, toplum içinde yeni normlar ve beklentiler oluşturabilir. Ayrıca, zihinsel güçlendirme ile ilgili fırsatlar ve avantajlar, toplumsal eşişsizlikleri artırabilir ve bu durum, etik sorunları daha da karmaşık hale getirebilir. Sonuç olarak, nörolojik gelişmeler ve bu alandaki ilerlemeler, bireylerin potansiyelini artırmak ve zihinsel sağlık sorunlarına çözümler sunmak gibi olumlu etkilere sahip olsa da aynı zamanda etik çıkmazlar, güvenlik riskleri ve toplumsal eşişsizlikleri de beraberinde getirebilmektedir. Bu nedenle, nörolojik gelişmelerle birlikte zihinsel güçlendirme teknolojilerinin gelişimi, etik değerleri ve toplumsal normları gözeterek yönlendirilmelidir³⁵.

İnsan beyni ve sinir sistemi üzerindeki araştırmalardaki ilerlemelerin toplumsal eşişsizlikle olan ilişkisi, bilim ve teknolojinin dağılımında ve erişimindeki eşişsizliklere odaklanır. Yüksek teknoloji gerektiren nörolojik araştırmaların ve

³⁵ Baertschi, B. (2017). "Neuroethics: A Renewed View of Morality? Intentions and the Moral Point of View." *Debates About Neuroethics: Perspectives on Its Development, Focus, and Future*, 117.

uygulamaların sadece belirli topluluklara veya ülkelerin belirli kesimlerine ulaşabilir olması, bilgi ve fırsat eşitsizliğine yol açar. Bu durum, bilgi ve teknolojiye erişim konusundaki eşitsizliklerin, toplumsal sınıf ve ekonomik durum farklılıklarını daha da derinleştirebileceği endişesini doğurmaktadır. Aynı zamanda Ayrımcılık nörolojik araştırma sonuçlarının belirli etnik, cinsiyet, yaş veya diğer demografik özelliklere sahip gruplarda farklılık gösterdiği bilinmektedir. Bu durum, bilimsel bilginin kullanımında ve nörolojik teknolojilerin uygulanmasında potansiyel ayrımcılık risklerini artırır. Nörolojik gelişmelerin toplumsal eşitsizlikle olan bir diğer ilişkisi, bu alanlardaki bilgi ve teknoloji üretim süreçlerindeki katılım eksikliklerini ele almasıdır. Bilimsel araştırmalara ve nörolojik teknolojilerin geliştirilmesine katılım, toplumun farklı kesimlerine açık olmalıdır. Bu, çeşitli perspektiflerin ve deneyimlerin dikkate alındığı, araştırmaların toplumsal çeşitliliği yansıttığı bir süreçle mümkündür. Özetle nörolojik gelişmelerin toplumsal eşitsizlik ve ayrımcılıkla ilişkisi, bilim ve teknoloji alanındaki etik sorunlara ışık tutan önemli bir alanı oluşturur. Bilim insanları ve araştırmacılar, nörolojik araştırmaların toplumsal etkilerini dikkate almalı, eşitsizlikleri azaltmak ve bilgiye erişimi artırmak için çeşitlilik ve katılımı teşvik etmelidirler. Bu çaba, nörolojik gelişmelerin toplumun geneline adil ve eşit bir şekilde yayılmasına katkı sağlayabilir.

KAYNAKÇA

- Avram, M. et al. (2014). "Neural Correlates of Moral Judgments in First-and Third-Person Perspectives: Implications for Neuroethics and Beyond" *BMC neuroscience* 15.1, 1-11.
- Babić, J. (2014). "Neuroethics and philosophy." *Filozofija i društvo* 25.2, 181-203.
- Baertschi, B. (2017). "Neuroethics: A Renewed View of Morality? Intentions and the Moral Point of View." *Debates About Neuroethics: Perspectives on Its Development, Focus, and Future*, 109-127.
- Buchhammer, B. (2018). "Moral Enhancement Theory: A Challenge for Moral Philosophy." *Challenges and Opportunities from the Perspectives of Contemporary Philosophy and Religion*.
- Buller, T. (2018). "The New Ethics Of Neuroethics." *Cambridge Quarterly Of Healthcare Ethics* 27.4, 558-565.
- Cheung, E. H. (2009). "A New Ethics Of Psychiatry: Neuroethics, Neuroscience, And Technology." *Journal Of Psychiatric Practice*, 15.5, 391-401.
- Darragh, M., Liana B., Giordano, J. (2015). "A Four-Part Working Bibliography Of Neuroethics: Part 2–Neuroscientific Studies Of Morality And Ethics." *Philosophy, Ethics, and Humanities in Medicine* 10, 1-22.
- Dubljević, V. (2021). "The Normative Implications Of Recent Empirical Neuroethics Research On Moral Intuitions." *Neuroethics* 14.3, 449-457.
- Evers, K. (2007). "Towards A Philosophy For Neuroethics: An Informed Materialist View Of The Brain Might Help To Develop Theoretical Frameworks For Applied Neuroethics." *EMBO Reports* 8.S1, 48-51.

- Farisco, M., Arleen, S., Evers, K. (2018). "Neuroethics: A Conceptual Approach." *Cambridge Quarterly Of Healthcare Ethics* 27.4, 717-727.
- Gini, A. et al. (2015). "Keeping The Human: Neuroethics And The Conciliation Of Dissonant Values In The 21st Century." *Neuroscience And Neuroeconomics*, 1-10.
- Giordano, J., Kira B., Shook. J. R. (2016). "On the" Neuroscience Of Ethics"-Approaching The Neuroethical Literature As A Rational Discourse On Putative Neural Processes Of Moral Cognition And Behavior." *Journal of Neurology & Neuromedicine* 1.6.
- Gracia-Calandín, Javier. "Non-naturalistic Neuroethics For Moral Neuroeducation." *Moral Neuroeducation For A Democratic And Pluralistic Society* (2019): 19-34.
- Holtzman, G. S. (2018). "Normative Moral Neuroscience: The Third Tradition Of Neuroethics." *Journal of the American Philosophical Association* 4.3, 411-431.
- Ishida, S., et al. (2023). "A Comparative Review On Neuroethical Issues In Neuroscientific And Neuroethical Journals." *Frontiers in Neuroscience* 17.
- Keçeci, T. Ve Çolak, I. (2022). "Nöroteknolojideki Gelişmeler Işığında Beyni Anlama Arayışımızın Etik Sınırları ve Nöroetik Olgusu." *Reflektif Sosyal Bilimler Dergisi* 3.1, 133-143.
- Lanzilao, E. et al. (2013). "Advancing Neuroscience on the 21 st-Century World Stage: The Need for and a Proposed Structure of an Internationally Relevant Neuroethics." *Ethics in Biology, Engineering and Medicine: An International Journal* 4.3.
- Levy, N. (2011). "Neuroethics: A new way of doing ethics." *AJOB neuroscience* 2.2, 3-9.

- Levy, N. (2009). "Neuroethics: Ethics and the sciences of the mind." *Philosophy Compass* 4.1, 69-81.
- Loveless, S. E. ve Giordano, J. (2014). "Neuroethics, painience, and neurocentric criteria for the moral treatment of animals." *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics* 23.2, 163-172.
- Metselaar, S., Gerben M., Widdershoven, G. (2017). "Moral case deliberation: Its value for neuroethics." *AJOB Neuroscience* 8.1, 23-25.
- Racine, E. et al. (2017). "Can Neuroscience Contribute To Practical Ethics? A Critical Review And Discussion Of The Methodological And Translational Challenges Of The Neuroscience Of Ethics." *Bioethics* 31.5, 328-337.
- Salles, A. ve Evers, K. (2017). "Social Neuroscience And Neuroethics: A Fruitful Synergy." *Neuroscience And Social Science: The Missing Link*, 531-546.
- Salles, A., Evers, K., Farisco, M. (2019). "Neuroethics And Philosophy in Responsible Research And Innovation: The Case Of The Human Brain Project." *Neuroethics* 12, 201-211.
- Schleim, S. ve Schirmann, F. (2011). "Philosophical Implications And Multidisciplinary Challenges Of Moral Physiology." *Trames: A Journal of the Humanities and Social Sciences* 15.2, 127.
- Seok, B. (2020). "Autistic Moral Agency and Integrative Neuroethics." *Does Neuroscience Have Normative Implications?* 187-211.
- Shook, J. R. (2012). "Neuroethics And The Possible Types Of Moral Enhancement." *Ajob Neuroscience* 3.4, 3-14.

- Shook, J. R. Ve Giordano, J. (2014). "A principled and cosmopolitan neuroethics: considerations for international relevance." *Philosophy, Ethics, and Humanities in Medicine* 9, 1-13.
- Sinaci, M. (2018). "Neuroethics and Moral Enhancement: The Path to a Moral World?." *Ethics of Emerging Biotechnologies: From Educating the Young to Engineering Posthumans*. Trivent Publishing, 36-52.
- Smith, M. J. (2010). "Conceptualizing the "Self" in Neuroethics: An Appeal to Philosophy of Mind." *AJOB Neuroscience* 1.3, 16-17.
- Songhorian, S. (2015). "Neuroethics: The Relation Between Philosophical Reflection and Empirical Research." *Biblioteca Della Libertà* 50.213, 63-77.
- Songhorian, S. (2019). "The Methods of Neuroethics: Is the Neuroscience of Ethics Really a New Challenge to Moral Philosophy?." *Rivista Internazionale Di Filosofia E Psicologia* 10.1, 1-15.
- Vidal, F. (2019). "What Makes Neuroethics Possible?" *History Of The Human Sciences* 32.2, 32-58.
- Yuste, R. et al. (2017). "Four Ethical Priorities For Neurotechnologies And AI." *Nature* 551.7679, 159-163.

PLOTINUS'UN DOĞA DÜŞÜNCESİ ÜZERİNE

Necip UYANIK¹

1. GİRİŞ

Felsefe tarihinde yeri bir hayli büyük olarak kabul edilen Plotinus'un doğa, madde ve beden üzerine görüşlerini analiz edebilmek, temel amacımızdır. Plotinus, sadece Batı düşüncesiyle değil, aynı zamanda Doğu'nun mistik dinleriyle de ilişkisi olan Yeni Platoncu felsefenin önemli düşünürlerinden biridir. Bu doğrultuda Plotinus, düşünce tarihinde iz bırakan bir karaktere sahiptir.

Plotinus felsefesinde doğanın ontolojik hiyerarşideki yeri nedir? Onun düşüncesinde doğa insan için ne anlam ifade eder? Doğayı bir maddi varlık olarak mı değerlendirmek gerekir, yoksa ruhla ilişkili bir varlık olarak mı görmek gerekir? Bu türden sorgulamaların izinden giderek Plotinus'un doğa üzerine görüşlerinin içeriğinin ne olduğuna odaklanılmıştır. Tüm bu sorgulamalar ve tartışmalardan yola çıkarak, iddiamız, Plotinus'un ontolojik varlık zincirinde doğaya en altta veya sonda yer vermesine rağmen doğanın değerinin onun için yüksek olduğu ve bunun tartışılması gerektiği yönündedir.

Plotinus'un Platoncu bir çizgide olduğu söyleminin yaygın bir söylem olduğunu belirtmek gerekir. Buna göre Plotinus hakikati genel olarak Platon'un görüşlerine göre yorumlamıştır. Ancak o, bir Platoncu olduğu kadar Aristotelesçidir. Bu çerçevede Plotinus eklektik olduğu açık

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi Felsefe Bölümü, uyaniknecip@artuklu.edu.tr ORCID: 0000-0002-5886-1474.

olmakla birlikte özgün bir bakış açısına da sahiptir. Onun önerileri her daim ilgi çekici bulunmuş ve söz konusu ilgi modern zamanlara kadar gelebilmiştir. Bréhier, Plotinus'un doktrininin Aristoteles ve özellikle sürekli alıntı yaptığı Platon ile dolu olduğunu belirterek onun kullandığı kavramların Yunan felsefesinin kavramları olduğunu belirtir. Ayrıca onun duyular dünyasına ilişkin anlayışının *Timaeus*'un astronomisinden ve fiziğinden ve Stoacı fizik sisteminden geldiğini vurgular (Bréhier, 1958, s. 108). Bu konuda Hegel ise Yeni Platoncu felsefenin bir yönüyle Yeni Aristotelesçi bir çizgiye sahip olduğunu iddia eder (Hegel, 2019, s. 328). Öyleyse Plotinus'un içinde bulunduğu felsefî dünya zengin bir içeriğe sahiptir. Çünkü Yeni Platoncu felsefe, aynı zamanda, Pythagoras'tan Apamealı Numenius'a kadar uzanan geniş bir kaynaktan beslenmiştir. Bu nedenle Yeni Platonculuk modern çağlardaki filozoflar arasında her zaman dikkat çekici bir felsefe olarak değerlendirilmiştir.

Mısır doğumlu olup Yunanca konuşmak ve Roma'da ün salmış bir filozof olmak bu dünyada eşine az rastlanır bir durumdur. Sadece bu farkıyla değil, ilginç yaşamı ve şaşırtıcı tercihleriyle, Plotinus'un bir pagan olarak kalmaya devam etmiş olması da şaşırtıcıdır. Onun Pythagorasçı gibi davranarak et yemeyi ret etmiş olması ve oruç tarzı bir perhize girişmesinin yanında yine Pythagorasçılar gibi giyinmesinden (Hegel, 2019, s. 352) söz edilmiştir. Bu konuda Guthrie'nin yorumu bir hayli yerindedir: Buna göre Plotinus ve onun takipçileri Yunan geleneğinden farklı yeni bir dinî arayışa yönelmiştir (Guthrie, 2022, s. 39). Böylelikle hem Doğunun hem Batının din ve mitolojisi üzerine yoğunlaşmışlardır (Hegel, 2019, s. 347). Ancak öğütledikleri kurtuluş yolunun kitleler için çok entelektüel olduğu iddiası (Russel, 1972, s. 263) söz konusudur. Bunun yanında hem doğdukları ve yaşadıkları coğrafya hem karşılaşmış oldukları yenedünya onlar için kayda değerdir. Bu da

yeni bir anlayış olarak Eskiçağ dünyasına geri dönüşü değil, Ortaçağ felsefesine de bir tür hazırlığın işareti olmuştur (Guthrie, 2022, s. 39). Bu nedenle Plotinus başta olmak üzere diğer Yeni Platoncular sadece yaşadıkları zamanı değil, sonraki düşünce hareketleri üzerine derin izler bırakmıştır.

Yeni Platoncu filozofların arayışı, tam olarak, nedir? Tin ve Doğa arasındaki ilişkiyi anlamaya çalışmak olabilir mi? Sıkı bir ontolojik sistem yoluyla bu ilişkiyi kavramak mümkün müdür? Şöyle bir yorumla bu sorunu ele alalım: Felsefede sisteme dayalı bir teori kendi sisteminin nefes alabilmesi için dışarıya açılmak ve dolayısıyla bir pencere açmak zorundadır. Zira buradan sistemin kurulma nedeni de bir bakıma açıklanabilmiş olacaktır. Plotinus'un felsefî kurgusunun gerekçesini ve onun kendi varoluşundaki gerçekliğinin bu kurguyla ilişkisinin olup olmadığı da bu çerçevede ele alınabilir. Plotinus felsefesinde doğa, İlk Aklın ve ondan taşmış olan Ruhun nefes alabilmesi için bir pencere midir? Canlılık mı ruhu besler, ruh mu canlılığı besler? Plotinus maddeyi bu sorgulamada nerede görmektedir? Onun felsefesinde bir bütün olarak doğanın önemi nasıl ele alınmıştır?

Plotinus, başlıca eseri, *Enneadlar*'da çok açık bir şekilde bu görünür dünyanın bütün canlıları içeren bir canlı olduğunu vurgular. Ancak bu canlıların ve özellikleri başka bir âlemden gelmiştir ki bu ise Zekâya (Nous) indirgenmiştir (Plotinus, 1996, s. 28). Plotinus bu görüşe nasıl ulaşmıştır? Onun kaynağı nereden gelir? O, bu görüşünü Platon'un *Timaeus*'undaki canlı hakkındaki görüşüne dayandırır. Nitekim Platon *canlı yaratık* olarak nitelediği diğer tüm canlıları kendisine benzer şekilde yarattığını ifade eder (Plato, 1981, 30d). Şüphesiz Plotinus, bu kökenin izinden giderek önemi büyük bir araştırma içine girmiştir. Bununla birlikte Plotinus'un felsefesi, aynı zamanda Stoacılarda da olduğu gibi, tanrılardan, insanlardan ve onlar için var olan her şeyden oluşan bir bütünlüğe sahiptir. Buna göre

dünya Tanrı tarafından yaratılmış mükemmel bir varlıktır. Bu yönüyle dünya tüm canlıları kapsayan ve hiçbir eksiği olmayandır (Bréhier, 1958, s. 164).

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Plotinus'un ontolojik sisteminin en başında *Bir* vardır. *Bir* öncesi olmayandır: “Bir her şeydir ve kendi dışındaki şeylerden hiçbiri değildir. Her şeyin ilkesi olduğu için, her şey değildir; fakat her şeydir” (Plotinus, 1996, s. 21). Bu durumda ona ilk varlık bile dememek gerekir. Zira öncesi olmayan varlık için ilk ve son gibi ibarelerin kullanılması ne derece doğru olabilir? İlk olan varlıktan önce de bir ilk varlık gelmez mi? Bundan ötürü *Bir* hakkında herhangi bir tanımlama yapılmamasının en sahici yaklaşım olduğunu belirtmekte fayda vardır:

...ilk varlıkların fiil halinde olduklarını, kendi kendilerine yettiklerini ve yetkin olduklarını kabul etmek gerekir. Yetkin olmayan varlıklar yetkin olanlardan sonradır; yetkin olmayan çocukların ergenlik çağına ulaşan babalarından türemesi gibi, yetkinliklerini üreticilerden alırlar (Plotinus, 1996, s. 29).

Ancak ilk varlık hakkında böyle bir teori mümkün değildir. Bunun literatürdeki karşılığı negatif teolojidir. *Bir* (nedensiz varlık) veya Tanrı hakkında bir şey söylememek bir şey söylemekten daha isabetlidir. Thilly'ye göre Plotinus'taki *Bir*'in aşkınlığı üzerine söylenebilecek her şey yetersiz olacaktır. *Bir*, aynı zamanda düşünülemeyecek olandır. Çünkü düşünülenin bir başlangıcı olur (Thilly, 2009, s. 169). Ancak Plotinus felsefesi, varolmayla düşünmeyi bir sayan (Plotinus, 1996, s. 30) bakış açısına sahiptir ve bu yönüyle rasyonel temeller üzerine kuruludur. Plotinus, Platoncu ideal kavrayışa ve mistik olana yürekten inanırken, aynı zamanda, rasyonel bir ölçünün rüzgârına da kapılmıştır. Böylece Plotinus ruhu

tutkulardan, kötülükten, yazgıya dair yanlış tasarımlardan, hurafeden, astroloji ve sihirden arındırmak istemiştir. Onun bu tavrı bir ölçüde erdeme yönelik derin analizlerden ileri gelmektedir ki öğretisinin genel olarak ne anlama geldiğine dair bir fikir verir (Hegel, 2019, s. 354). Bréhier'e göre Plotinus'un öğretisi, canlı ve harikulade güçlerle dolu bir evren kavramını geliştirme girişiminin klasik bir örneği olarak görülmelidir. O, aynı güçlerin en sıradan olgulardaki etkinliğini sistematik olarak keşfetmeye çalışmıştır (Bréhier, 1958, s. 9).

Plotinus'un felsefî sisteminin çok katı olduğu ifade edilebilir. Ancak onun *Bir* üzerine çok fazla spekülasyona girişmeden *Bir*'den taşanlarla ilgili bir analiz yaptığını söylemek mümkündür. Böylelikle Plotinus'un ontolojik sıralamasının en tepesindeki varlıktan çok ondan taşmış varlıklar için konuştuğunu anlamak gerekir. Bu varlık hiyerarşisinin en alt kısmında ise doğa bulunmaktadır. Doğanın içinde beden ve ondan sonra ise madde gelmektedir. Nitekim Plotinus'un öğretisi Bir, Tin ve Ruh olan üçlemesiyle oluşur ve burada Bir en üstün olanı iken Tin hemen arkasından gelir ve en sonda ise Ruh gelir (Kenny, 2011, 347). Bu ifadeden de anlaşılacağı gibi Plotinus felsefesi için bu saptama genel bir kabul olarak değerlendirilebilir. Ancak böyle bir saptamanın Plotinus için doğru bir saptama olup olmadığını incelemek gerekir. Öyleyse Plotinus için doğa ne anlam ifade etmektedir?

2. PLOTINUS'UN FELSEFESİNDE DOĞA

Plotinus'un doğa üzerine görüşlerinin içeriğini anlamak için onun madde-form ilişkisini nasıl ele aldığına bakmak ve buradaki soruna odaklanmak gerekir. O, *Enneadlar*'da, felsefî sistemini hangi sorunlar etrafında ördüğünü izah ederken aynı zamanda maddenin arkhesi üzerine de görüşlerini ortaya koyar:

...formun maddeye nereden geldiğini soruyoruz. Ruhun, kendi tarzında, basit bir varlık olup olmadığı veya onda madde veya form gibi her hangi bir şeyin bulunup bulunmadığı; zekânın ruhta, çelikteki form veya çeliğe form kazandıran zanatkâr gibi olup olmadığını araştırıyoruz. Aynı ilkeleri evrene taşıyarak, oradan, evrenin gerçek yaratıcısı ve Demiurgos'u olan bir zekâyâ yeniden yükseliriz. Formları kabûl eden dayanağın ateş, su, hava ve toprak olduğunu; fakat onlara, bu formların başka bir varlıktan geldiğini ve (formların kaynağı ç.n.) bu varlığın ruh olduğunu; ruhun dört unsurla ilişkili olduğu için, onlara dünya formu kazandırdığını, bu formun dört unsura ruhun bir bağışısı olduğunu; fakat zanaat, zanaatkânın ruhuna nasıl aksiyon kuralları veriyorsa, yaratıcı ilkeyi ruha verenin zekâ olduğunu söyleyebiliriz. Nasıl ki, verdiği her şeyi sahip heykele form kazandıran bir heykeltıraş varsa; ruhun formu olan, forma göre iş gören bir zekâ vardır. Zekânın ruha kazandırdığı şey, o halde, kelimenin tam anlamıyla gerçekliğe yakındır; fakat beden (ruhtan ç.n.) aldığı şey, bir imaj, bir taklittir (Plotinus, 1996, s.28).

Görüldüğü üzere Plotinus, kendinden önceki doğa filozoflarının araştırdığı maddi açıdan arkhe problemi bağlamında bir değerlendirme yaparak madde-form veya madde-ruh ilişkisini anlamaya çalışmaktadır. O, aynı zamanda Platon'un Demiurgos'una başvurarak maddeye formun nereden veya nasıl verildiğini/geçtiğini peşine düşer. Şurası çok açıktır ki Plotinus maddenin nereden geldiği üzerine düşünerek gerçek kaynağın ne olduğunu merak etmiştir. Bréhier, Plotinus'un bu konuyu iki açıdan ama tarafsız bir şekilde değerlendirdiğinden söz eder: "Ya madde her zaman var olmuştur. Ya da yaratılışı

önceki nedenlerin zorunlu bir sonucudur” (iv. 8. 6) İlk durumda, Bir’den giderek ilerleyen gerçekliklerden ayrı bir terimdir ve bu gerçekliklere karşı durabilir. İkinci durumda, gerçekliklerin ilerleyişindeki son terimdir, yani Bir’den ilerleyen üretken gücün sonunda yok olduğu kısır aşamadır” (Bréhier, 1958, s. 180). Bu bağlamda Plotinus *Enneadlar*’ın IV. Kitabında duyuşal âlemdeki madde'nin nasıl bu cins olduğunu da sorgular ve söz konusu cinsin bir bütün olarak vücutla özdeşleştirilmesi gerektiğini savunur. Buna göre bedenler karakteristik olarak maddi ve organik olarak ikiye ayrılabilir: Maddi bedenler ateş, toprak, su ve havadan oluşurken organik bedenler ise bitkiler ve hayvanlardır. Bu ayırımın yanında toprağın ve diğer elementlerin türlerini bulmak ve organik cisimler söz konusu olduğunda bitkileri ve hayvanları ya biçimlerine göre ya da yerleşim yerlerine göre yeryüzünde ve benzer şekilde-ayrıt etmek söz konusu edilebilir (Plotinus, 1916, (VI. 3), 8-9). Aynı zamanda Plotinus, II. *Ennaed*’ın IV. Kısımında da bu konuyu tartışmıştır. Burada o, madde konusunda, kendisinden öncekilerin söylediklerinin özetini ortaya koyduktan sonra cisimli madde ile cisimsiz madde olmak üzere iki türlü maddenin var olduğunu iddia eder. Bu doğrultuda “cisimsiz madde” kavramının ilk kez Plotinus tarafından kullanılmış olduğu öne sürülür. Plotinus açısından varolanların bir kısmı cisimli iken bir kısmı da cisimsiz ama şekilli’dir. Bunun yanında Plotinus “orası” ve “burası” şeklinde bir ayırım daha yapar. “Orası” dediği alana “düşünülenler” derken “burası”nı ise “olanlar” olarak tanımlamıştır (Güzel, 2008, s. 228). O halde “düşünülenler” ile “olanlar” ayırımının içeriğini ele almamız gerekir. Bu sıkı bir dualist bakış açısı mıdır? “Düşünülenler”in kaynağı konusunda bir sorunla karşılaşılmaz iken “olanlar”ın kaynağı nedir? Bu konuda Thilly, Plotinus’un felsefi sistemine göre dünyanın (olanlar âlemi) bizatihi Tanrı tarafından yaratılmadığı düşüncesinin öne çıktığını iddia eder. Çünkü yaratma için bir bilinç ve istenç gerekir, oysa bu ikisi Tanrı için

bir sınırlama anlamına gelir. Başvurulan metafor ise bir ışık kaynağı olan Güneş'tir. Plotinus'un "Güneş Metaforu" kaynağın parıltısından türetilen bir düşüncenin ürünüdür ve ilk ilkenin eylemi olarak kabul görür ki bunun modeli Platon'da, İyilik İdeası'nın ünlü karşılaştırmasında vardır (Bréhier, 1958, s. 114). Güneş ışıkları asla tükenmeyen bir kaynak iken yansıması kendisinden çıkmış ama kendisini asla bundan etkilemeyendir (Thilly, 2009, s. 169).

Bu konuyu gündeme getiren Yeni-Pythagorasçı İskenderiyeli Numenius adına İyi, İlk Akıl veya Varlık diye adlandırdığı bir En Yüksek Tanrı'yı kabul ederken benzer şekilde Platoncu anlamında İdealara karşılık olan ve ikinci akıl veya Demiurgos olarak adlandırılan ikinci bir Tanrının var olduğunu öne sürer. Bu ikinci Tanrı ise bir yandan akılsalları temaşa eder, öbür yandan bu akılsalara bakarak duyusal dünyayı yaratır ve onu yönetir (Arslan, 2010, s. 23). Plotinus'un bu görüşe yakın bir anlayış içinde olduğunu belirtmek gerekir. Ancak Plotinus'ta olup da İskenderiyeli Numenius'ta olmayan ontolojik bir hiyerarşi vardır. Buna göre İlk varlık ve duyusal dünya arasında ruh bulunmaktadır. Çünkü İlk akıl'dan türeyen varlık olan Demiurgos'un duyusal dünyayla kurduğu irtibat onu da duyusal bir varlık haline düşürme tehlikesine neden olabilir (Arslan, 2010, s. 23). Bu nedenle Plotinus'un anlayışında İlk varlık ve duyusal dünya arasında hiyerarşik bir sistem vardır ve bu sistemin içinde ruh önemli bir yer edinmektedir. Kenny açısından ise Plotinus'un felsefesinde evreni yöneten Akıl'dır ve bu yönüyle Platon'un *Timaios*'unda geçen Demiurgos'la karşılaştırılabilir. Fakat Ruh, evrendeki varlıkların gelişimini yönetmek konusunda Akıl'a aracılık eder. Zira Ruh, Akıl'a doğru yukarı yönlü olarak yönelmiş bulunan içsel bir öğeye sahiptir. Bunun yanında Ruh aynı zamanda doğaya doğru aşağı yönlü olarak yönelmiş dışsal bir öğeye de sahiptir ki bu yeteneği vasıtasıyla akli evreni duyulur evrenle bağlantılı hale

getirmektedir (Kenny, 2011, 352). Öyleyse Plotinus açısından ruh öncesi olan bir varlıktır ve duyulur dünyayla ilişkili olan hipostaztır:

...ruh pasif olsaydı, bozulmayan her hangi bir şeyin olması; (eğer bozulmayan şey olmasaydı, her şey zamanın etkisiyle dağılıp yok olacaktı), sonuç olarak ruhtan önce her hangi bir şeyin bulunması gerekir. Üstelik ruh dünyada olduğu ve dünya dışında herhangi bir şeyi(n bulunduğunu ç.n.) kabûl etmek gerektiği için, bundan, ruhtan önce herhangi bir şeyin bulunduğu sonucu çıkar (Plotinus, 1996, s. 29).

Öyleyse ruh, madde ve nous (veya zekâ) arasında bir köprü görevi görmektedir. Ruh hem bu dünyayla hem Nous’la ilişkilidir. Ancak ne tam olarak Nous varlığına aittir ne de tam olarak duyulur dünyaya aittir.

Plotinus’ta doğa bir imaj iken madde ise “kötü”dür. Bedenin de onda tümüyle olumsuz bir uğrak olarak görüldüğü öne sürülür. Bu konuda Hegel’e göre Plotinus, duyusal dünyanın ilkesi olarak gördüğü maddeden söz eder ve kötülüğün kökenini de burada arar. Plotinus, felsefi düşüncesinde madde üzerine ayrıntılı bir araştırma yapar ve maddenin varolanın bir imgesini sunan varolmayan olup farklılığın evrenseli olarak olumsuzdur (Hegel, 2019, s. 366). Oysa Plotinus için doğanın kaynağı ruhtur ve ruh onun için son derece değerlidir. Bu doğrultuda maddedeki olumsuzluk, eğer ruh tümüyle ona teslim olursa-kötüdür. Böylelikle Plotinus’un bu yaklaşımının arkasındaki asıl gerekçenin ontolojik değil etik bir kaygıdan ötürü olduğunu belirtmek gerekir. “...maddi dünyadaki her türlü kötülük, bedenden ise ruhtaki kötülük meydana gelir. Bununla beraber madde zorunludur. Işık kökeninden mümkün olan en uzak mesafede, nihayetinde kaçınılmaz olarak karanlık olacaktır”

(Zeller, 2008, 389). Bununla birlikte Plotinus, doğanın değerini açıkça kavrar ve *Enneadlar*'da bunu şöyle açıklar:

Dünyada tabiata aykırı, aynı şekilde, sanatta sanata aykırı hiçbir şey yoktur veya insan tohumu topallama nedenini içermez. Topallama bazan doğuştandır ve tohumsal nedenin güçsüz olmasından kaynaklanır; bazan da arızîdir, forma bir zarar vermedir. Dünyadaki, birbiriyle uyuşan bütün nitelikler ve nicelikler, sayılar ve büyüklükler, türemeler ve durumlar, etkin ve edilgin olmalar, ayrıntı olarak da, bütün olarak da, tabiata göre olmaktadır (Plotinus, 1996, s. 35).

Plotinus'un felsefesinde doğa, insanın karşı karşıya gelebileceği yegâne somut varlık olup aktif olan veya olmayan her şey doğaya göre şekil almaktadır. Öyleyse onun sisteminde ruhun en alt fazı olan doğa, düşük de olsa aklî bir kapasiteye sahiptir (Kısa, 2020, s. 121). Rasyonelite açısından doğa ve madde bu ontolojik zincirin bir halkasıdır. Ancak, elbette, doğanın ruh ve akıldan başlayarak en üst mertebeye uzanan bu sıralamadaki yeri konusunda mutlak ve ideal bir iyi olarak karşılığı yoktur:

İyi tek başına varolamadığı için, madde İyinin bir muadilidir, onun meydana gelmesi için zorunludur. Ya da daha başka diyebiliriz ki, kötülük daimi bozulma ve çürüme nedeniyle batacağı daha öte hiçbir aşağı olmayan şeydir; ama birinciden sonra zorunlu bir şeydir, öyle ki en uç da gereklidir. Bu ise içerisinde artık herhangi iyi ögesi taşımayan maddedir; kötülüğün zorunluluğu budur (Hegel, 2019, s. 370).

Doğa, belki de, Nous kadar tanrısal olmayabilir ama yine de onun tanrısal kökeni hakkında bir şüphe yoktur (Vasilakis,

2024, s. 4). Bundan ötürü doğanın tümüyle akıl dışı olarak görülmemesi gerekir. Aksine doğa, bir düzen içinde maddeyi canlandıran kuvvete sahiptir (Kısa, 2020, s. 126). Plotinus için gerçek olan şu ki doğanın kendisi büyümlü bir şeydir (Bréhier, 1958, s. 9). Plotinus, bilhassa, Gnostiklerin insanın kendine yabancı ve düşman bir doğada olduğu iddialarına karşı çıkar ve *Enneadlar*'ın Dokuzuncu kitabında bu eleştirilere yer verir. O, duysal dünyanın kötü veya en azından bilgisiz bir Demiurgos tarafında oluşturulduğu tezinin kesinlikle yanlış olduğunu belirtir (Arslan, 2010, s. 36). Çünkü Gnostiklerin hakikati hem ruhsal hem de zihinsel olanla sınırladıkları ifade edilmiştir. Plotinus ise bu türden bir düşünceye karşı olduğunu sıkıca beyan etmiştir (Hegel, 2019, s. 371). Bréhier, *Enneadlar*'dan (IV. 8. I) şöyle aktarır bunu:

“Sık sık,” der Plotinus, “bedenimden kaçıyorum ve kendime uyanıyorum. Diğer her şeyden uzaklaşarak, kendimin iç kısımlarında harikulade bir güzellik görüyorum. O zaman en iyi kısma sahip olduğumdan tatmin oluyorum... Fakat ilahi varlıktaki bu dinginlikten sonra tekrar Zekadan (Intelligence) düşünceye iniyorum ve bu inişin aslında nasıl gerçekleştiğini ve Ruh gibi bir varlığın bedene nasıl girdiğini soruyorum, Ruh kendi içinde var gibi görünse de bir bedendedir (Bréhier, 1958, s. 34).

Doğanın üstündeki varlıklar hakikate ve epistemeye ulaştırma bağlamında yeteri derecede rasyonel bir donanıma sahip olup bozuluşa tabi değildir O halde bozuluş doğada gerçekleşen bir durumdur, ancak bu çürüme varlığın oluşu açısından olması gerektir. Çürüme, kendi içinde düşünüldüğünde olumluya çevrilen ve sadece maddenin bulaştığı bir oluşturdur. Plotinus çokça üzerinde akıl yürüttüğü açık olan bu konu üzerine şöyle der:

Çürümenin, kirliliğin ve çamurun yukarıda ideaları var mıdır? Söylemek gerekir ki, zekâ, ilk ilkedен sadece en iyi şeyleri alır; oysa bunlar çürüme, kirlilik ve çamur) ilk ilkede yoktur; Zekâ onlara sahip değildir; fakat Zekâdan pek çok şey alan ruh, ayrıca başka objeleri maddeden alır, maddeden gelen bu objeler de ruhun objelerinin bir parçasıdır (Plotinus, 1996, s.38).

İnsanın doğadaki bu çürüme içindeki konumu nedir? Bu konuda Dillon'dan aktarılan bir görüşe bakmakta fayda vardır. Dillon'a göre Nous sonsuz bir kavrayıştır, Ruh ise zamana aittir. Nous'un düşüncüsü *noetik* kavrayış iken Ruh'un düşüncüsü ise *dianoia*'dır. Bireysel ruhlar kendi benliklerini kazanma ısrarından ötürü Nous'tan kopmuşlardır. Bu da evrenin ve içinde yaşadığımız doğanın tamamlanması için zorunlu bir istektir. Öyleyse bu zorunluluk, aynı zamanda, ruhun kavranılır âlem olan *kosmos noetos* ile bu duyulur âlem arasında bir bağlantı görevini görmesini sağlar (Aydoğan, 2022, s. 137). Bu bağlantının insan üzerinden sağlanıp sağlanmadığını sorgulamak gerekir. Ancak insan, bir yönüyle doğaya ait bir varlıktır ve çürümeye maruz kalandır. Ruhun insanın maddi objesinden aldığı çürüme insanın tinsel olan yönün üzerinde de etki göstermiştir. Ölüm bu şekildeki bir etkidir ve ruhun bedeninin bozuluşuna karşı koymaya çalışması sonucunda bedeni terk etmesidir.

Sorunu daha da derinleştirmek veya belki de aydınlatmak için dünya veya doğanın insanla olan benzerliğinin ne olduğunu ele almak gerekir. Bu bağlamda insanın evrendeki yeriyle doğadaki davranışları nasıl ilişkilendirilebilir? Buna göre evren ve insan benzer şekilde bir yapıya sahiptir (Kısa, 2020, s. 112). Öyleyse insandaki oluşumun evrendeki yapıyla uygunluğu veya harmonisi söz konusudur. Bu da açıkçası Pythagorasçı kökene kadar uzanan bir görüşe dayanır. Çünkü Pythagorasçılar bir

yandan bilim üzerine araştırma yaparken diğer yandan evrendeki düzeni keşfedip dinî bir yaşam sürmeye çalışıyorlardı (Guthrie, 2022, s. 295).

Plotinus'un felsefesinde doğanın organik tüm yapıları, en ufak mikrolardan ayçiçeği bitkisine, daha karmaşık hayvanlardan insan vücuduna dek logostaki koda veya rasyonel prensibe göre hareket eder (Kısa, 2020, s. 111-112). Bréhier'e göre Plotinus açısından sadece dünya ve yıldızların değil, aynı zamanda yeryüzünün de bir Ruh'u vardır ve bu yolla bitkilere üreme gücü verilmiştir. Öyleyse evrende cansız bir varlık yoktur (Bréhier, 1958, s. 57). Çünkü tüm bunlar Plotinus açısından Zekânın bir imajını verirler (Plotinus, 1996, s. 32). Ancak Plotinus açısından tohumsal nedenden ötürü maddenin kendi kendine oluşması bir zorunluluktur (Plotinus, 1996, s. 34). Böylelikle doğa hiçbir düşünmeye gerek kalmadan, kaynağın kendisinden çıkarak şifa verendir (Bréhier, 1958, s.60). Öyleyse doğanın içindeki canlılık veya canlılığın tohumu kendinde oluşan bir döngüye sahiptir. Fakat bu döngünün gerçek sahibi ise ruhtur. Ruh olmazsa bu döngünün bir işlevi de mümkün değildir. Doğaya canlılığı ve hareketi veren ruhtur:

...ruh, bir şey meydana getirirken hareketsiz kalmaz; bizzat kendinin bir imajını türetmek için hareket eder; geldiği varlığa doğru dönerek doğurgan olur ve farklı bir harekede ve ters yönde ilerleyerek, bitkilerde, tabiatı, duyum demek olan, bizzat kendinin bu imajını türetir. Bununla birlikte hiçbir şey, kendinden önce gelen şeyden, koparak ayrılmaz; böylece ruh, bitkilere kadar ilerler gibi görünür; bitkisel ilke ruha ait olduğu için, ruh bir anlamda bitkilerde de ilerler; fakat bu ilerleme bitkilerin ötesine kadar gitmez. Ruh bitkilere gelir; çünkü orada aşağı bölgeye kadar inerek, bu türemede (procession) ve aşağı varlıklara karşı

ilgisinden dolayı bir başka varoluşu meydana getirir. Fakat, onun Zekâ'ya bağlanan ve kendi zekâsını teşkil eden, bu üst bölümü hareketsiz kalır (Plotinus, 1996, s. 22).

Plotinus tüm varlığın bütünlük içinde hareket ettiğini ifade etmesine rağmen ikili bir varlık anlayışından tümüyle uzaklaşmış görünmemektedir “Dünyanın varlıkları değişiklikleri halde, gerçek varlıklar değişmezler, bizzat kendileri olarak kalırlar; mekâna ihtiyaçları yoktur; çünkü büyüklükleri yoktur; onların zihinsel ve bağımsız bir varoluşları vardır” (Plotinus, 1996, s. 31). Onun açısından kendinde bütün güçleri içeren zihinsel bir mahiyet olmasından ötürü türetici güç-eğer zihinsel mahiyetle bu mahiyeti almaya yetenekli varlık arasında hiçbir engel, hiçbir aracı yoksa- türeyen bu varlığın düzenlenmiş olması gerekir. Fakat düzenlenmiş dünyanın formları bölünme halindedir.

Plotinus doğadaki tüm olup bitenleri tohumda olduğunu ileri sürmesi çarpıcıdır. Aşağıdaki pasajı dikkatle incelemek gerekir:

Bir varlığın bütün özgün nitelikleri, bölünmez halde, tohumdadır; nedenler tohumda tek bir merkezde gibidirler, bir göz nedeni vardır ve ellerin başka bir nedeni vardır. Sadece meydana getirdikleri organlara bakarak, nedenlerin farklı olduğunu görüyoruz. Türetici güçlerden her biri, parçalarla birlikte, kendinde bu parçaları içeren tam bir neden teşkil eder; bu nedenin maddeye benzeyen bir cismi, örneğin akıcı bir cismi vardır; fakat bütünüyle o tam bir formdur, türetici olan bir ruh çeşidine özdeştir; fakat türetici ruh, bir üst(ün)n ruhun imajıdır. Bu tohumsal güce bazan tabiat (mahiyet) diyoruz; ateşin yarısı ışık olduğu gibi, tohumsal gücün yarısı

kendinden önceki güçlerden ibarettir; o, mekanik bir itki aracılığıyla veya yukarıda çok sözünü ettiğimiz bu araçlar yardımıyla değil; fakat kendinde sahip olduğu nedenlerden haberdar ederek, maddeyi şekil değişikliğine uğratar ve bilgilendirir (Plotinus, 1996, s.32).

Plotinus, ateşin yarısının ışık olduğunu ve fiziksel maddenin mekanik değil sahip olduğu ruhsal güçlerden ötürü hareket ettiğini savunur. Ateş madde olduğu kadar ruhtur, çünkü her varlığın özellikle dört unsurun bir ruha sahip olduğu açıktır. Bu konuda Rist'ten aktarılan bir yorum şöyledir: Nous'un Bir'den ortaya çıkışı bilinemez bir sürece tekabül eder (Aydoğan, 2022, s. 128). Ateş “buradakiler” denilen alana aittir ve duyulur olandaki cisim olarak vardır. Madde olarak var iken-Parmenidesçi görüş açısından değerlendirildiğinde-bir “varlık” değildir. Öyleyse “buradaki” madde varlık değildir. Oysaki “düşünülenler”de cisim yok iken cisimsiz madde vardır ve “varlık”ın yeri burasıdır. Böylece Plotinus “düşünülenler”in kendilerinin “ousia” olduğunu ve aynı zamanda bir “energeia” halinde olduğunu iddia eder. Dolayısıyla “düşünülenler”, ruh ile “nous”un kaynaklandığı yerdir (Güzel, 2008, s. 228). Bu durumda “düşünülenler” olmayan, örneğin ateşin, madde olan tarafının yani doğa olan yönü ezeli değildir ve aynı zamanda bunlar kendine özdeş olamaz: “...dünyada olan her şey bir madde ve bir cisim halindedir, o halde dünyadaki hiçbir şey kendine özdeş değildir. İnsan cinsi ve yaratıcı ilkeler, ne ezeli, ne de kendilerine özdeş olacaklardır” (Plotinus, 1996, s. 29). Fakat Plotinus *Enneadlar*'da, başka bir yerde, eğer zekâ evrenin yaratıcısı olmak zorundaysa, bu evrenin henüz var olmadığından ötürü kendilerini meydana getirmek amacıyla varlıkları düşünemeyeceğini iddia eder (Plotinus, 1996, s. 30). Bu, ilgi çekici bir bakış açısidir ve açıkçası taşma teorisindeki hiyerarşinin dışına çıkan bir görüştür. Plotinus açısından bu

varlıkların dünyadan önce var olmaları gerekir ki onlar, başka varlıkların izleri olarak değil, aksine ilk örnekleri olup zekânın özünün ta kendileri olduğunu savunur (Plotinus, 1996, s. 30).

3. SONUÇ

Hegel, Yeni Platoncu felsefeyi ileriye doğru atılmış önemli felsefe olarak görür. Onun açısından bu felsefenin duruş noktası insan zihni, dünya ve dünya-tini olarak anlaşılabilir. Yeni Platoncu felsefede, örneğin Tanrı'nın bildirilişi yabancı bir kaynaktan gelmez. Öyleyse bu felsefede soyut olarak görülen şey, aslında, somuttur (Hegel, 2019, s. 391). Hegel'in Plotinus'tan Proklas'a Yeni-Platoncu felsefenin *triad* düşüncesini analiz ederken doğayı da içine alır. Bu konuda Kılıçaslan'ın yaptığı analize bakmak gerekir: “Somut özdeşlik olarak üçlülük, ama özel olarak da her bir üçlülüğün ve bütünün hareketindeki temel “mone–prohodos–epistrophe” dinamik rasyonelliği ve ayrıca bu triyadik-diyalektik harekette kendini oluşturan çember–bunlar Hegelci spekülative diyalektiğin Yeni-Platoncu ön-kavramlarıdır” (Kılıçaslan, 2020, s. 157).

Böylece Yeni-Platoncu felsefenin birden çok varlıkla açıkladığı görülen düşünce sisteminde varlığı bir bütün olarak görür. Bu açıdan, bir tür dualistik bakış açısına düşülmez. Plotinus'un “cisimler kendilerinden farklı bir varlık tarafından korunmayı (sürdürülmeyi) isterler. Fakat, kendiliklerinden ayakta duramayacak olan varlıklara harika tabiatıyla destek veren zekâ, kendine bir yer aramaz” (Plotinus, 1996, s. 31) şeklinde ikili bir ayırım yaptığı iddia edilebilir, ama gerçekte buradaki değerlendirme tam olarak böyle değildir. O, ruh için bir yerde olmamanın mümkün olmadığını öne sürerken kesin bir ayırımdan söz etmez, ruhun doğadaki cisimlerden farkını ortaya koymaya çalışır. Kenny'nin bu konuda Plotinus'tan aktardığı doğa-ruh ilişkisi üzerine yaptığı yorum dikkat çekicidir ve

aslında Plotinus'un gerçek tavrını açıkça ortaya koyar: buna göre Plotinus doğanın maddi evrenin gelişiminin içsel ilkesi olduğunu savunmaktadır. Doğayı temaşa eden Ruh, doğada kendi yansımasını görür. Ancak doğanın işlediği fiziksel evren, yansıma dahi olsa, mucizevi ve güzeldir (Kenny, 2011, s. 352). Öyleyse Plotinus felsefesinde doğa öncelikle bedeni salt bir bedenden “yaşayan/canlı” bir beden haline getirebilmek iken ikincisi ise bedeni “ruh imgeleri” üzerinden çeşitli organik hallere girme kapasitesine ulaştırabilmek olarak belirlenebilir. Bununla birlikte bedenin deneyime (pathê) yetkin bir yapı olarak ortaya çıkması sağlanabilmesi olanaklı hale gelir (Kısa, 2020, s.120). Buradan şunu çıkarsamak mümkündür: Plotinus'ta doğa tümüyle devre dışı bırakılmış veya önemsiz bulunmuş değildir. Dolayısıyla Plotinus'ta en doğrudan ifadesiyle, doğa ruhun alanının bir parçası (algı, tahayyül gücü ve çıkarımsal akıl gibi) ve bu anlamıyla da akli bir karakterden müteşekkil olmak durumdadır (Kısa, 2020, s.126). Ancak Plotinus'un felsefesinde doğa, aynı zamanda Güç'tür. Bu ise Aristotelesçi potansiyellik anlamında bir şey olmayıp varoluşun nedenini oluşturan Bir'in “taşmasından” türetilen nihai kudret olarak varlığa ve diğer tüm alt gerçekliklere karşılık gelir (Vasilakis, 2024, s. 4). Ancak şu açıktır ki *Bir* ve sonrası varlıklar arasındaki bağıntının belirsizliği, Plotinus'un da çözemediği bir gerçekliktir. Çünkü Bir'den sonra meydana gelme, çözülmesi imkân dâhilinde olmayan bir problemdir. Nasıl oluyor da Hiçlikten, Bir-Şey ortaya çıkabilir? Tümüyle boş olan bir şeyden evrendeki doluluk ve çokluk nasıl türemiş olabilir? (Aydoğan, 2022, s. 138). Öyleyse *Bir* ve diğer varlıklar arasındaki boşluk için söylenebilecek çok fazla bir şey yok gibidir. Bu durumda ne *Bir* ne *Nous* ne *Ruh* somut olarak önümüzdedir. Bunlar için “nedir” sorusu her zaman boşlukta yankılanan bir soru olarak kalmaya devam edecektir. Bir'in veya *Nous*'un veya *Ruh*'un bir yansıması dahi olsa doğa, hem hepsinden gelen hem de hiçbirinden gelmeyen bir varlıktır. Bir'in ne olduğunu

sorgulamaktansa onun türevlerinin türevi olan doğanın içindeki hayret edilesi olayları ve oluşu araştırmak gerekir. Bu araştırma ve merak *Bir* hakkında bize daha çok fikir verebilir.

Plotinus'un doğa görüşü, onun tümel doktrini bağlamı dışında değerlendirilmesi güçlükleri beraberinde getirir. Doğa, yansımanın bir yansıması olarak geçiştirilemez bir değere sahiptir. Bu doğrultuda onun sahip olduğu sistem gereği doğa üçlü hipostaz içinde ruha daha yakın bir varlık olduğu anlaşılmaktadır. Ruh ve doğa içiçe geçmiş üçüncü hipostaz olarak anlaşılabilir. Plotinus, hakikati ruh bağlamında ele alır ve bunu sonuna kadar savunur. Bu savunma Platoncu bir çizgide olduğu doğru olmakla birlikte Platon'dan ayrılan çizgilerle dolu olduğu da açıktır.

KAYNAKÇA

- Arslan, A. (2010). *İlkçağ felsefe tarihi 5 Plotinus, Yeni Platonculuk ve erken dönem Hristiyan felsefesi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aydoğan, H. (2022). Plotinos Felsefesinde Sudur ve Hipostaz Sisteminin Düzeni Üzerine”. *Eskiye* 46, 115-144. Erişim Tarihi: 24 Haziran, 2024, <https://doi.org/10.37697/eskiye.1036417>
- Bréhier, E. (1958). *The philosophy of Plotinus*. University of Chicago Press.
- Güzel, C. (2008). Antikçağ ile Ortaçağda varlık felsefesi. *Kaygı Dergisi*, 11, 223-235. Erişim Tarihi: Mayıs 16, 2024. <https://acikerisim.uludag.edu.tr/server/api/core/bitstream/s/6bbfea8c-73b8-4578-be94-ec1508ac8460/content>
- Hegel, G. W. F. (2019). *Felsefe tarihi Platon'dan Ortaçağ felsefesine*. (Çev. D. Barış Kılınç). Notabene Yayınları.
- Guthrie, W. K. C. (2011). *Yunan felsefi tarihi-I Sokrates öncesi ilk filozoflar ve Pythagorasçılar*. (Çev. E. Akça). Kabalcı Yayınevi.
- Kenny, A. (2011). *Batı felsefesinin yeni tarihi*, (Çev. S. Uslu). Küre Yayınları.
- Kılıçaslan, Eyüp A. (2020). Hegel ve Yeni-Platonculuk. *Arkhe-logos Felsefe Dergisi*, 10, 133-164. Erişim Tarihi: Haziran 25, 2024. <http://arkhelogos.com/journal/18>
- Kısa, İ. (2020). Plotinos'ta ruhun bir parçası olarak doğa kavramı. *DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1, 116-117. Erişim Tarihi: Mart 16, 2024. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1077596>
- Plotinus. (1996). *Enneadlar*. (Çev. Z. Özcan). Asa Yayıncılık.

- Plotinus. (1916). *The Enneads*. (Trans. S. MacKenna). Faber and Faber.
- Plato. (1981). *In twelve volumes IX, Timaeus, Critias Cleitophon Menexenus Epistles*. (Trans. R. G. Bury). Harvard University Press.
- Russell, B. (1972) *Batı felsefesi tarihi 2 (Ortaçağ)*. (Çev. M. Sencer). Bilgi Yayınevi.
- Thilly, F. (2009). *Felsefeye yolculuk*. (Çev. İ. Şener). 47 Numara Yayınları.
- Vasilakis, Dimitrios A. (2013) Aspects of nature and of Its relation to craft in Plotinus with specific reference to the Aristotelian background. Erişim Tarihi Mayıs 19, 2024. https://www.researchgate.net/publication/335335892_Aspects_of_Nature_and_of_its_relation_to_Craft_in_Plotinus_with_specific_reference_to_the_Aristotelian_Background
- Zeller, E. (2008). *Grek felsefesi tarihi*. (Çev. A. Aydoğan). Say Yayınları.

FELSEFE

yaz
yayınları

YAZ Yayınları
M.İhtisas OSB Mah. 4A Cad. No:3/3
İscehisar / AFYONKARAHİSAR
Tel : (0 531) 880 92 99
yazyayinlari@gmail.com • www.yazyayinlari.com